श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम् ।

[illegible]पर्व्व ।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च ।

"छतपादादिसम्पन्ना यूय किमवसीदथ"

—:*:—

कलिकाता ३६७ नं अपार चितपुर रोड् भारत यन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०८

श्रीमहाभारतम्।

अनुशासनपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत ॥

युधिष्ठिर उवाच । शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पिता-
मह । न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥ १ ॥ अस्मि-
न्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता पितामह । स्वकृते का नु शान्तिः
स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ २ ॥ शराचितशरीरं हि तीव्रव्रणमु-
दीक्ष्य च । शमं नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ३ ॥
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् । त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र
सीदे वर्षास्विवाम्बुजम् ॥ ४ ॥ अतः कष्टतरं किन्नु मत्कृते यत्
पितामह । इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ॥ ५ ॥ तथा
चान्ये नृपतयः सहपुत्राः सबान्धवाः । मत्कृते निधनं प्राप्ताः किन्नु
कष्टतरं ततः ॥ ६ ॥ वयं हि धार्त्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशं गताः ।
कृत्वेदं निन्दितं कर्म्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥ ७ ॥ इदन्तु
धार्त्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप । इमामवस्थां संप्राप्तं यदसौ
त्वां न पश्यति ॥ ८ ॥ सोऽहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
न शान्तिमधिगच्छामि पश्यं स्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ९ ॥ दुर्य्योधनो
हि समरे सहसैन्यः सहानुजः । निहतः क्षत्रधर्म्मेऽस्मिन् दुरात्मा
कुलपांसनः ॥ १० ॥ न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतितं क्षितौ ।

अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः ॥ ११ ॥ अहं हि समरे वीर गमितः शत्रुभिः क्षयम् । अभविष्यं यदि पुरा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ १२ ॥ न त्वामेवं सुदुःखार्त्तमद्राक्षं सायकार्द्दितम् । नूनं हि पापकर्म्माणो धात्रा सृष्टाः स्म हे नृप ॥ १३ ॥ अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येम किल्बिषात् । तथा प्रशाधि मां राजन् मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि । कर्म्मणां हि महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥ १५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । सम्वादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥ १६ ॥ गौतमी नाम कौन्तेय स्थविरा शमसंयुता । सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ १७ ॥ अथ तं स्नायुपाशेन बद्धा सर्पममर्षितः । लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥१८॥ तं चाब्रवीदयन्ते स पुत्रहा पन्नगाधमः । ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना ॥ १९ ॥ अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष च्छिद्यतां खण्डशोऽपि वा । न ह्ययं बालहा पाप चिरं जीवितुमर्हति ॥ २० ॥

गौतम्युवाच । विसृजैनमबुद्धिस्त्वमवध्योऽर्जुनक त्वया । को ह्यात्मानं गुरुं कुर्य्यात् प्राप्तव्यमविचिन्तयन् ॥ २१ ॥ प्लवन्ते धर्म्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवाः । मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके ॥ २२ ॥ हत्वा चैनं नामृतः स्यादयं मे जीवत्यस्मिन् कोऽत्ययः स्यादयन्ते । अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तोर्म्मृत्योर्लोकं को नु गच्छेदनन्तं ॥ २३ ॥

लुब्धक उवाच । जानाम्यहं देवि गुणागुणज्ञे सर्वार्त्तियुक्ता गुरवो भवन्ति । स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवन्ति तस्मात् क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये ॥ २४ ॥ समार्थिनः कालगतिं वदन्ति सद्यः शुचन्त्वर्थविदस्त्यजन्ति । श्रेयःक्षयं शोचति नित्यमोहात्तस्माच्छुचं मुञ्च हते भुजङ्गे ॥ २५ ॥

गौतम्युवाच। आर्त्तिर्नैवं विद्यतेऽकृद्विधानां धर्म्मात्मानः सर्व्वदा सज्जना हि। नित्यायस्तो बालकोऽप्यस्य तस्माद्धीमि नाहं पन्नगस्य प्रमाथे॥ २६ ॥ न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना। मार्द्दवात् क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः॥ २७ ॥

लुब्धक उवाच। हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययः स्याल्लभ्यो लाभः स्याद्बलिभ्यः प्रशस्तः। कालाल्लाभो यस्तु सद्यो भवेत श्रेयोलाभः कुतश्चितेऽस्मिन्न ते स्यात्॥ २८ ॥

गौतम्युवाच। का नु प्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य का कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं न मुक्ता। कस्मात् सौम्याहं न क्षमे नो भुजङ्गे मोक्षार्थं वा कस्य हेतोर्न कुर्य्याम्॥ २९

लुब्धक उवाच। अस्मादेकाद्बहवो रक्षितव्या नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः। कृतागसं धर्म्मविदस्त्यजन्ति सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम्॥ ३० ॥

गौतम्युवाच। नास्मिन् हते पन्नगे पुत्रको मे संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै। गुणञ्चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये तस्मात् सर्पं लुब्धक मुञ्च जीवम्॥ ३१ ॥

लुब्धक उवाच। वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग्वै यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव। शूली देवो देववृत्तञ्चर त्वं क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूत्ते विशङ्का॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच। असकृत् प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति। लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम्॥ ३३ ॥ ईषदुच्छ्वसमानस्तु कृच्छ्रात् संस्तभ्य पन्नगः। उत्ससर्ज्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीड़ितः॥ ३४ ॥

सर्प उवाच। को न्वर्ज्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश। अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत्॥ ३५ ॥ तस्यायं वचना-

हृष्टो न कोपेन न काम्यया । तस्य तत् किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम ॥ ३६ ॥

लुब्धक उवाच । • यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् । कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ३७ ॥ मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा । कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३८ ॥ किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग । आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजङ्गम ॥ ३९ ॥

सर्प उवाच । सर्व एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा । तथाहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥ ४० ॥ अथवा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः । कार्य्यकारणसन्देहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥ ४१ ॥ एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी । किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥ ४२ ॥

लुब्धक उवाच । कारणं यदि न स्याद्वै न कर्त्ता स्यास्त्वमप्युत । विनाशकारणं त्वञ्च तस्माद्वध्योऽसि मे मतः ॥ ४३ ॥ असत्यपि कृते कार्य्ये नेह पन्नग लिप्यते । तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु मन्यसे ॥ ४४ ॥

सर्प उवाच । कार्य्याभावे क्रिया नस्यात् सत्यसत्यपि कारणे । तस्मात् समेऽस्मिन् हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ४५ ॥ यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः । अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥ ४६ ॥

लुब्धक उवाच । वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालघाती नृशंसकृत् । भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन् पन्नगाधम ॥ ४७ ॥

सर्प उवाच । यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै लुब्धकर्त्विजः । न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र फलयोगी तथा ह्यहम् ॥ ४८ ॥

भीष्म उवाच । तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते । आजगाम ततो मृत्युः पन्नगञ्चाब्रवीदिदम् ॥ ४९ ॥

मृत्युरुवाच। प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग त्वामवूवदम्। विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः ॥ ५० ॥ यथा वायुर्जलधरान् विकर्षति ततस्ततः। तद्वज्जलदवत् सर्प कालस्याहं वशानुगः ॥ ५१ ॥ सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन। भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्त्तन्तेह जन्तुषु ॥ ५२ ॥ जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि। सर्वे कालात्मकाः सर्प कालात्मकमिदं जगत् ॥ ५३ ॥ प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृत्तयः। तासां विकृतयो याश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् ॥ ५४ ॥ आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः। अग्निः खं पृथिवी मित्रः पर्ज्जन्यो वसवोऽदितिः ॥ ५५ ॥ सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग। सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्रियन्ते च पुनः पुनः ॥५६॥ एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे। अथ चैवं गते दोषि मयि त्वमपि दोषवान् ॥ ५७ ॥

सर्प उवाच। निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वां मृत्यो ब्रवीम्यहम्। त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ५८ ॥ यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते। दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥ ५९ ॥ निर्म्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्य्यो यथा तथा। मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम् ॥ ६० ॥

भीष्म उवाच। सर्पोऽथार्ज्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम्। नानागसं मां पाशेन सन्तापयितुमर्हसि ॥ ६१ ॥

लुब्धक उवाच। मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजङ्गम। नैव तावददोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ६२ ॥ मृत्युस्त्वञ्चैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने। उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ६३ ॥ धिङ्मृत्युञ्च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम्। त्वाञ्चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥ ६४ ॥

मृत्युरुवाच। विवशौ कालवशगावावां निर्द्दिष्टकारिणौ।
नावां दोषेण मन्तव्यौ यदि सम्यक् प्रपश्यसि ॥ ६५ ॥

लुब्धक उवाच। युवामुभौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ।
हर्षक्रोधौ यथा स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६६ ॥

मृत्युरुवाच। या काचिदेव चेष्टा स्यात् सर्वकालप्रचोदिता।
पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥ ६७ ॥ तस्मादुभौ कालवशावावां निर्द्दिष्टकारिणौ। नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ॥ ६८ ॥

भीष्म उवाच। अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन् धर्म्मार्थसंशये।
अब्रवीत् पन्नगं मृत्युं लुब्धञ्चार्जुनकं तथा ॥ ६९ ॥

काल उवाच। न ह्यहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः।
किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ ७० ॥ अकरोद्यदयं कर्म्म तन्नोऽर्जुनक चोदकं। विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेयं स्वकर्म्मणा ॥ ७१ ॥ यदनेन कृतं कर्म्म तेनायं निधनं गतः। विनाशहेतुः कर्म्मास्य सर्वे कर्म्मवशा वयं ॥ ७२ ॥ कर्म्मदायादवाल्लोकः कर्म्मसम्बन्धलक्षणः। कर्म्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयं ॥ ७३ ॥ यथा मृत्पिण्डतः कर्त्ता कुरुते यद्यदिच्छति। एवमात्मकृतं कर्म्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥ यथा च्छायातपौ नित्यं सुसम्बद्धौ निरन्तरं। तथा कर्म्म च कर्त्ता च सम्बद्धावात्मकर्म्मभिः ॥ ७५ ॥ एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान्। न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणं ॥ ७६ ॥ तस्मिं तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप। स्वकर्म्मप्रत्ययांल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ ७७ ॥

गौतम्युवाच। नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम्।
स्वकर्म्मभिरयं वालः कालेन निधनं गतः ॥ ७८ ॥ मया च तत् कृतं कर्म्म येनायं मे मृतः सुतः। यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक पन्नगम् ॥ ७९ ॥

भीष्म उवाच। ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः। अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी॥ ८०॥ एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूः शोकपरो नृप। स्वकर्म्मप्रत्ययाल्लोकान् सर्वे गच्छन्ति वै नृप॥ ८१॥ नैव त्वया कृतं कर्म नापि दुर्य्योधनेन वै। कालेन तत् कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः॥ ८२॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः। युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदञ्च धर्मवित्॥ ८७॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि गौतमीलुब्धकव्यालमृत्युकालसम्वादे प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

युधिष्ठिर उवाच। पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद। श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमताम्वर॥ १॥ भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्म्मार्थसहितं नृप। कथ्यमानं त्वया किञ्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥ २॥ केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्ज्जितः। इत्येतत् सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेनापि च पार्थिव॥ ३॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्ज्जितः॥ ४॥ मनोः प्रजापते राजन्निक्ष्वाकुरभवत् सुतः। तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्य्यवर्च्चसः॥५॥ दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत। माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्म्मात्मा सत्यविक्रमः॥ ६॥ दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः। सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः॥ ७॥ मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः। धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत् सदा॥ ८॥ मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः। महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः॥ ९॥ पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः। सर्वलोकेषु विख्यातः

सुवीरो नाम नामतः। धर्म्मात्मा कोषवांश्चापि देवराज इवापरः ॥ १० ॥ सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत् सर्वसंग्रामदुर्ज्जयः। सुदुर्ज्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृताम्वरः ॥ ११ ॥ दुर्ज्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽग्निसदृशद्युतिः। दुर्य्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तमः ॥ १२ ॥ तस्येन्द्रसमवीर्य्यस्य संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः। विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ॥ १३ ॥ रत्नैर्धनैश्च पशुभिः शस्यैश्चापि पृथग्विधैः। नगरं विषयश्चास्य परिपूर्णस्तदाभवत ॥ १४ ॥ न तस्य विषये चाभूत् कृपणो नापि दुर्गतः। व्याधितो वा कृशो वापि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ॥ १५ ॥ सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः। धर्म्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥ १६ ॥ यज्वा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः। न चावमन्ता दाता च वेदवेदान्तपारगः ॥ १७ ॥ तं नर्म्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा। चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥ १८ ॥ तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना। नाम्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९ ॥ तादृग्रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर। दुर्य्योधनसुता याहृगभवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥ तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम्। भूत्वा च ब्राह्मणो राजन् वरयामास तं नृपम् ॥ २१ ॥ दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः। न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२ ॥ ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः। ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा ॥ २३ ॥ दुष्कृतं मम किं नु स्यात् भवतां वा द्विजर्षभाः। येन नाशं जगामाग्निः कृतं कुपुरुषेष्विव ॥ २४ ॥ न ह्यल्पं दुष्कृतं नोऽस्ति येनाग्निर्नाशमागतः। भवतां ह्यथ वा मह्यं तत्त्वेनैतद्विमृश्यताम् ॥ २५ ॥ तत्र राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ। नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥ २६ ॥ तान् दर्शयामास तदा भगवान् हव्यवाहनः। स्वरूपं दीप्तिमत्

ज्वला अररर्कसमद्युतिः ॥ २७ ॥ ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् । वरयाम्यात्मनोऽर्थाय दुर्य्योधनसुतामिति ॥ २८ ॥ ततस्ते कल्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् । ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना ॥ २९ ॥ ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम् । अवाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ३० ॥ अयाचत वरं शुल्कं भगवन्तं विभावसुम् । नित्यं सान्निध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति ॥ ३१ ॥ तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवम् । ततः सान्निध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः ॥ ३२ ॥ दृष्टं हि सहदेवेन दिशं विजयता तदा । ततस्तां समलङ्कृत्य कन्यामाहतवाससम् ॥ ३३ ॥ ददौ दुर्य्योधनो राजा पावकाय महात्मने । प्रतिजग्राह चाग्निस्तु राजकन्यां सुदर्शनाम् ॥ ३४ ॥ विधिना वेददृष्टेन वसोर्धारामिवाध्वरे । तस्याः रूपेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ॥ ३५ ॥ अभवत् प्रीतिमानग्निर्गर्भं चास्या मनो दधे । तस्यां समभवत् पुत्रो नामाग्नेयः सुदर्शनः ॥ ३६ ॥ सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसदृशोपमः । शिशुरेवाध्यगात् सर्वं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ३७ ॥ अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत् पितामहः । तस्याथौघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ॥ ३८ ॥ तामोघवान् ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम् । सुदर्शनाय विदुषे भार्य्यार्थे देवरूपिणीम् ॥ ३९ ॥ स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः । कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः ॥ ४० ॥ गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो । प्रतिज्ञामकरोद्धीमान् दीप्ततेजा विशाम्पते ॥ ४१ ॥ तामथौघवतीं राजन् स पावकसुतोऽब्रवीत् । अतिथेः प्रतिकूलन्ते न कर्त्तव्यं कथञ्चन ॥ ४२ ॥ येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयातिथिः । अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्य्या विचारणा ॥ ४३ ॥ एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्त्तते । गृहस्थानाञ्च सर्व्वाणि

नातिथेर्विद्यते परम् ॥ ४४ ॥ प्रमाणं यदि वामोरु वचस्ते मम शोभने । इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ॥ ४५ ॥ निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा सन्निहितेऽनघे । नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव ॥ ४६ ॥ तमब्रवीदोघवती तथा मूर्द्धि कृताञ्जलिः । न मे त्वद्वचनात् किञ्चिदकर्त्तव्यं कथञ्चन ॥ ४७ ॥ जिगीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् । पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन् रन्ध्रान्वेषी तदा सदा ॥ ४८ ॥ इध्मार्थन्तु गते तस्मिन्नग्निपुत्रे सुदर्शने । अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा ॥ ४९॥ आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि । प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसम्मतः ॥ ५० ॥ इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी । विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशाम्पते ॥ ५१ ॥ आसनञ्चैव पाद्यञ्च तस्मै दत्त्वा द्विजातये । प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते ॥ ५२ ॥ तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनाम् । त्वया ममार्थः कल्याणि निर्विशङ्कैतदाचर ॥ ५३ ॥ यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसम्मतः । प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्त्तुमर्हसि मे प्रियम् ॥ ५४ ॥ स तया छन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया । नान्यमात्मप्रदानात् स तस्या वव्रे वरं द्विजः ॥ ५५ ॥ सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्त्तुर्वचनमादितः । तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् ॥ ५६ ॥ ततो विहस्य विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह । संस्मृत्य भर्त्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः ॥ ५७ ॥ अथेध्मानमुपादाय स पावकिरुपागमत् । मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः ॥ ५८ ॥ ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा । तां व्याजहारौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत् ॥ ५९ ॥ तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्रे न प्रददौ तदा । कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता सती ॥ ६० ॥ उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्त्तुरेव च । तूष्णीं भूत्वाभवत् साध्वी न चोवाचाथ किञ्चन ॥ ६१ ॥ [illegible]

पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः । क सा साध्वी क वा याता गरीयः किमतो मम ॥ ६२ ॥ पतिव्रता सत्यशीला नित्यञ्चैवार्ज्जवे रता । कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा ॥ ६३ ॥ उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् । अतिथिं विद्धि सम्प्राप्तं ब्राह्मणं पावके च माम् ॥ ६४ ॥ अनया छन्द्यमानोऽहं भार्य्यया तव सत्तम । तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मन्नेषा वृता मया ॥ ६५ ॥ अनेन विधिना सेयं मामर्च्चति शुभानना । अनुरूपं यदत्रान्यत्तद्भवान् कर्त्तुमर्हसि ॥ ६६ ॥ कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वगात् । हीनप्रतिज्ञमत्रैनं बधिष्यामीति चिन्तयन् ॥ ६७ ॥ सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा । त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युस्च स्मयमानोऽब्रवीदिदम् ॥ ६८ ॥ सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य प्रीतिर्हि परमा मम । गृहस्थस्य हि धर्मोऽग्र्यः सम्प्राप्तोऽतिथिपूजनम् ॥ ६९ ॥ अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति । नान्यस्तस्मात् परो धर्म्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु । अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ ७१ ॥ निःसन्दिग्धं यथा वाक्यमेतन्मे समुदाहृतम् । तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे ॥ ७२ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश ॥ ७३ ॥ नित्यमेव हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः । सुकृतं दुष्कृतं वापि कर्म धर्मभृताम्बर ॥ ७४ ॥ यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदीरिता । तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा ॥ ७५ ॥ ततो नादः समभवद्दिक्षु सर्वासु भारत । असकृत् सत्यमित्येवं नैतन्मिथ्येति सर्वतः ॥ ७५ ॥ उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः । वपुषा द्याञ्च भूमिञ्च व्याप्य वायुरिवोद्यतः ॥ ७७ ॥ स्वरेण विप्रः शैक्ष्येण त्रींल्लोकाननुनादयन् । उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामन्त्र्य नामतः ॥ ७८ ॥ धर्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासार्थं तवानघ । प्राप्तः सत्यञ्च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे

परमा त्वयि ॥ ७९ ॥ विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति। रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृतया वशीकृतः ॥ ८० ॥ न चास्ति सक्तिस्त्रैलोक्ये कस्यचित् पुरुषोत्तम। पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्दीक्षितुमच्युत ॥ ८१ ॥ रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पतिव्रतगुणैस्तथा। अधृष्या यदियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् ॥ ८२ ॥ एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी। पावनार्थञ्च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति ॥ ८३ ॥ अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमिह पत्स्यसे। अर्द्धेनौघवती नाम त्वामर्द्धेनानुयास्यति ॥ ८४ ॥ शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या वशे स्थितः। अनया सह लोकांश्च गन्तासि तपसार्ज्जितान् ॥ ८५ ॥ यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान् सनातनान्। अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपतस्यसे ॥ ८६ ॥ निर्ज्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्य्यञ्च तवोत्तमम्। पञ्चभूतान्यतिक्रान्तः स्ववीर्य्याच्च मनोजवः ॥ ८७ ॥ गृहस्थधर्म्मेणानेन कामक्रोधौ च ते जितौ। स्नेहो रागश्च तन्द्री च मोहो द्रोहश्च केवलः। तव शुश्रूषया राजन् राजपुत्र्या विनिर्ज्जिताः ॥ ८८ ॥

भीष्म उवाच। शुक्लानान्तु सहस्रेण वाजिनां रथमुत्तमम्। युक्तं प्रगृह्य भगवान् वासवोऽथाजगाम तम् ॥ ८९ ॥ मृत्युरात्मा च लोकाश्च जिता भूतानि पञ्च च। बुद्धिः कालो मनो व्योम कामक्रोधौ तथैव च ॥ ९० ॥ तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्दैवतमस्ति वै। ऋतेऽतिथिं नरव्याघ्र मनसैतद्विचारय ॥ ९१ ॥ अतिथिः पूजितो यद्वि ध्यायते मनसा शुभम्। न तत् क्रतुशतेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ९२ ॥ पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत्। स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ ९३ ॥ एतत्ते कथितं पुत्र मयाख्यानमनुत्तमम्। यथा हि विजितो मृत्युर्गृहस्थेन पुराभवत् ॥ ९४ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमम्। बुभूषताभिमन्तव्यं सर्वदुश्चरितापहम् ॥ ९५ ॥ इदं यः

कथयेदिह्वानहन्यहर्नि भारत। सुदर्शनस्य चरितं पुण्यान् लोका-
नवाप्नुयात् ॥ ८६ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि सुदर्शनोपाख्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्राप्यं त्रिभिर्व्वर्णैर्नरा-
धिप। कथं प्राप्तं महाराज चत्रियेण महात्मना ॥ १ ॥ विश्वा-
मित्रेण धर्मात्मन् ब्राह्मणत्वं नरर्षभ। श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे
ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥ तेन ह्यमितवीर्य्येण वशिष्ठस्य महात्मनः।
हतं पुत्रशतं सद्यस्तपसापि पितामह ॥ ३ ॥ यातुधानाश्च बहवो
राक्षसास्तिग्मतेजस। मन्युनाविष्टदेहेन सृष्टाः कालान्तकोपमाः
॥ ४ ॥ महान् कुशिकवंशश्च ब्रह्मर्षिशतसङ्कुलः। स्थापितो नर-
लोकेऽस्मिन् विद्वान् ब्राह्मणसंस्तुतः ॥ ५ ॥ ऋचीकस्यात्मजश्चैव
शुनःशेफो महातपाः। विमोक्षितो महासत्रात् पशुतामभ्युपागतः
॥ ६ ॥ हरिश्चन्द्र क्रतौ देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा। पुत्रतामनु-
सम्प्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ७ ॥ नाभिवादयते ज्येष्ठं देव-
रातं नराधिपम्। पुत्राः पञ्चाशदेवापि शप्ताः श्वपचतां गताः ॥८॥
त्रिशङ्कुर्बन्धुभिर्मुक्त ऐक्ष्वाकुः प्रीतिपूर्व्वकम्। अवाक्शिरा दिवं
नीतो दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ९ ॥ विश्वामित्रस्य विपुला नदी
देवर्षिसेविता। कौशिकी च शिवा पुण्या ब्रह्मर्षिसुरसेविता ॥१०॥
तपोविघ्नकरी चैव पञ्चचूडा सुसम्मता। रम्भा नामाप्सराः शापाद्
यस्य शैलत्वमागता ॥ ११ ॥ तथैवास्य भयाद्बध्वा वशिष्ठः सलिले
पुरा। आत्मानं मज्जयन् श्रीमान् विपाशः पुनरुत्थितः ॥ १२ ॥
तदाप्रभृतिपुण्या हि विपाशाभून्महानदी। विख्याता कर्म्मणा तेन
वशिष्ठस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ वाग्भिश्च भगवान् येन देवसेनाग्रगः

प्रभुः । सुतः प्रीतमनाश्चासीच्छापाच्चैनममुञ्चत ॥ १४ ॥ ध्रुव-स्यौत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च । मध्ये ज्वलति यो नित्य-मुदीचीमाश्रितो दिशम्॰॥ १५ ॥ तस्यैतानि च कर्माणि तथान्यानि च कौरव । क्षत्रियस्येत्यतो जातमिदं कौतूहलं मम ॥ १६ ॥ किमेतदिति तत्त्वेन प्रब्रूहि भरतर्षभ । देहान्तरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् ॥ १७ ॥ एतत्तत्त्वेन मे तात सर्वमाख्यातुमर्हसि । मतङ्गस्य यथातत्त्वं तथैवैतद्वदस्व मे ॥ १८ ॥ स्थाने मतङ्गो ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षभ । चाण्डालयोनौ जातो हि कथं ब्राह्मण्य-माप्तवान् ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विश्वामित्रोपाख्याने
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा । ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥ १ ॥ भरतस्यान्वये चैवाज-मीढो नाम पार्थिवः । बभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतांवरः ॥२॥ तस्य पुत्रो महानासीज्जह्नुर्नाम नरेश्वरः । दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशाः । सिन्धुद्वीपाच्च राजर्षिर्बलाकाश्वो महाबलः ॥ ४ ॥ वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः । कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ५ ॥ कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः । अपुत्रः प्रसवेनार्थी वनवासमुदावसत् ॥ ६ ॥ कन्या जज्ञे सुता तस्य वने निवसतः सतः । नाम्ना सत्यवती नाम रूपे-णाप्रतिमा भुवि ॥ ७ ॥ तां वव्रे भार्गवः श्रीमांश्च्यवनस्यात्मसम्भवः । ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ ८ ॥ स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने । दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः

शवनिबर्हणः ॥ ९ ॥ प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः। शुल्कं
प्रदीयतां मह्यं ततो वेत्स्यसि मे सुताम् ॥ १० ॥

ऋचीक उवाच। किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप।
दुहितुर्ब्रूह्यसंसक्तो माभूत्तत्र विचारणा ॥ ११ ॥

गाधिरुवाच। चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम्।
एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच। ततः स भृगुशार्दूलश्चयवनस्यात्मजः प्रभुः।
अब्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ १३ ॥ एकतः श्याम-
कर्णानां हयानां चन्द्रवर्च्चसाम्। सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां
देवसत्तम ॥ १४ ॥ तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम्।
उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥ १५ ॥ ध्यातमात्रे
ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्च्चसाम्। गङ्गाजलात् समुत्तस्थौ सहस्रं
विपुलौजसाम् ॥ १६ ॥ अदूरे कान्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम्।
अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवैः परिचक्ष्यते ॥ १७ ॥ ततो वै गाधये
तात सहस्रं वाजिनां शुभम्। ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं
तपताम्वरः ॥ १८ ॥ ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च।
ददौ तां समलङ्कृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ १९ ॥ जग्राह विधि-
वत् पाणिं तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः। सा च तं पतिमासाद्य परं हर्ष-
मवाप ह ॥ २० ॥ स तुतोष च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत।
छन्दयामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥ २१ ॥ मात्रे तत् सर्व-
माचख्यौ सा कन्या राजसत्तम। अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चि-
दवाङ्मुखीम् ॥ २२ ॥ ममापि पुत्रि भर्त्ता ते प्रसादं कर्त्तुमर्हति।
अपत्यस्य प्रदानेन समर्थः स महातपाः ॥ २३ ॥ ततः सा त्वरितं
गत्वा तत् सर्वं प्रत्यवेदयत्। मातुश्चिकीर्षितं राजन् ऋचीकस्ता-
मथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ गुणवन्तमपत्यं सा अचिरात्जनयिष्यति।
मम प्रसादात्कल्याणि माभूत्ते प्रणयोऽन्यथा ॥ २५ ॥ तव चैव

गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते महान्। अस्मद्वंशकरः श्रीमान् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २६ ॥ ऋतुस्नाता च साश्वत्थं त्वञ्च वृक्षमुडुम्बरम्। परिष्वजेथाः कल्याणि तत एवमवाप्स्यथः ॥ २७ ॥ चरुद्वयमिदञ्चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते। त्वञ्च सा चोपभुञ्जीतं ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥ २८ ॥ ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत। यदृचीकेन कथितं तच्चाचख्यौ चरुद्वयम् ॥ २९ ॥ तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा। पुत्रि पूर्वोपपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥ ३० ॥ भर्त्रा य एष दत्तस्ते चरुर्मन्त्रपुरस्कृतः। एतं प्रयच्छ मह्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥ ३१ ॥ व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते। यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥ ३२ ॥ स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्व इच्छत्यनाविलम्। व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ॥ ३३ ॥ ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे। कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिन्तय ॥ ३४ ॥ तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा। अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्य्यां स च महानृषिः। उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः ॥ ३६ ॥ व्यत्यासे नोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भविष्यति। व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ॥ ३७ ॥ मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ सन्निवेशितम्। क्षत्रवीर्य्यञ्च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्यविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि। सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत् कृतं मया ॥ ३९ ॥ व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वया मात्रा च ते शुभे। तस्मात् सा ब्राह्मणश्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥ ४० ॥ क्षत्रियन्त्वग्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि। न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भाविनि ॥ ४१ ॥ सा श्रुत्वा शोकसन्तप्ता पपात वरवर्णिनी। भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्नेव रुचिरा लता ॥ ४२ ॥ प्रतिलभ्य च सा संज्ञां शिरसा प्रणिपत्य च। उवाच भार्य्या भर्त्तारं

गाधेयो भार्गवर्षभम् ॥ ४३ ॥ प्रसादयन्त्यां भार्य्यायां मयि ब्रह्म-
विदाम्बर । प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात् क्षत्रियः सुतः ॥ ४४ ॥
कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति । न तु मे स्यात् सुतो
ब्रह्मन्नेष मे दीयतां वरः ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्य्यां
सुमहातपाः । ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥ ४६ ॥
विश्वामित्रञ्चाजनयत् गाधिभार्य्या यशस्विनी । ऋषेः प्रसादा-
द्राजेन्द्र ब्रह्मर्षिं ब्रह्मवादिनम् ॥ ४७ ॥ ततो ब्राह्मणतां यातो
विश्वामित्रो महातपाः । क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य
कारकः ॥ ४८ ॥ तस्य पुत्रो महात्मानो ब्रह्मवंशविवर्द्धनाः । तप-
स्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्त्तार एव च ॥ ४९ ॥ मधुच्छन्दश्च भग-
वान् देवरातश्च वीर्य्यवान् । अक्षीणश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथ-
स्तथा ॥ ५० ॥ याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा स्थूणो महाव्रतः ।
उलूकोऽथ मुद्गलश्च तथर्षिः सैन्धवायनः ॥ ५१ ॥ वल्गुजङ्घश्च भग-
वान् गालवश्च महानृषिः । रुचिर्वज्रस्तथा ख्यातः सालङ्कायन एव
च ॥ ५२ ॥ लीलाढ्यो नारदश्चैव तथा कूर्चामुखः स्मृतः । वाहुलि-
र्मुषलश्चैव वक्षोग्रीवस्तथैव च ॥ ५३ ॥ आङ्घ्रिको नैकदृक्चैव शिला-
यूपः शितः शुचिः । चक्रको मारुतन्तव्यो वातघ्नोऽथाश्वलायनः ॥५४॥
श्यामायनोऽथ गार्ग्यश्च जावालिः सुश्रुतस्तथा । कारीषिरथसंश्रुत्यः
परपौरवतन्तवः ॥ ५५ ॥ महानृषिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताड़कायनः ।
तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चासुरायणिः ॥ ५६ ॥ मार्गमर्षिर्हिरण्याक्षो
जङ्घारिर्बाभ्रवायनिः । सूतिर्विभूतिः सूतश्च सुरकृत्तु तथैव हि
॥ ५७ ॥ आराणिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा । नवतन्तु-
र्वकनखः सयनो यतिरेव च ॥ ५८ ॥ अम्भोरुहश्चामतस्याशी
शिरीषी चाथ गार्द्दभिः । उर्ज्जयोनिरुदापेक्षी नारदी च महा-
नृषिः ॥ ५९ ॥ विश्वामित्रात्मजाः सर्व्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः । तथैव
क्षत्रियो राजन् विश्वामित्रो महातपाः ॥६० ॥ ऋचीकेनाहितं ब्रह्म

परमेतद्युधिष्ठिर। एतत्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥६१॥ विश्वामित्रस्य वै जन्म सोमसूर्य्याग्नितेजसः। यत्र यत्र च सन्देहो भूयस्ते राजसत्तम। तत्र तत्र च मां ब्रूहि छेत्तास्मि तत्र संशयान् ॥ ६६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विश्वामित्रोपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आनृशंसस्य धर्म्मस्य गुणान् भक्तजनस्य च। श्रोतुमिच्छामि धर्म्मज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। वासवस्य च सम्वादं शुकस्य च महात्मनः ॥ २ ॥ विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्रम्य लुब्धकः। सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम् ॥ ३ ॥ तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने। अविदूरे मृगान् दृष्ट्वा वाणः प्रतिसमाहितः ॥ ४ ॥ तेन दुर्वारितास्त्रेण निमित्तचपलेषुणा। महान् वनतरुस्तत्र विद्धो मृगजिघांसया ॥ ५ ॥ स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात् क्षतः। उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ॥ ६ ॥ तस्मिन् वृक्षे तथा भूते कोटरेषु चिरोषितः। न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः ॥ ७ ॥ निष्प्रचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि। कृतघ्नः सह वृक्षेण धर्मात्मा सोऽप्यशुष्यत ॥ ८ ॥ तमुदारं महासत्त्वमतिमानुषचेष्टितम्। समदुःखसुखं दृष्ट्वा विस्मितः पाकशासनः ॥ ९ ॥ ततश्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमयं द्विजः। तिर्य्यग्योनावसंभाव्यमानृशंस्यमवस्थितः ॥ १० ॥ अथ वा नात्र चित्रं हि अभवद्वासवस्य तु। प्राणिनामपि सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥ ११ ॥ ततो ब्राह्मणवेशेन मानुषं रूपमास्थितः। अवतीर्य्य महीं शक्रस्तं पक्षिणमुवाच ह ॥ १२ ॥ शुक भोः पक्षिणांश्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजास्त्वया। पृच्छे

त्वां शुष्कमेनं त्वं कस्मान्न त्यजसि द्रुमम् ॥ १३ ॥ अथ पृष्टः शुकः प्राह मूर्द्ध्ना समभिवाद्य तम्। स्वागतं देवराज त्वं विज्ञातस्तपसा मया ॥ १४ ॥ ततो दशशताक्षेण साधु साध्विति भाषितम्। अहो विज्ञानमित्येवं मनसा पूजितस्ततः ॥ १५ ॥ तमेवं शुभकर्माणं शुकं परमधार्मिकम्। विजानन्नपि तां प्रीतिं पप्रच्छ बलसूदनः ॥ १६ ॥ निष्पत्रमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रिणाम्। किमर्थं सेवसे वृक्षं सदा महदिदं वनम् ॥ १७ ॥ अन्येऽपि बहवो वृक्षाः पत्र-संछन्नकोटराः। शुभाः पर्य्याप्तसञ्चारा विद्यन्तेऽस्मिन् महावने ॥ १८ ॥ गतायुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियम्। विमृश्य प्रज्ञया धीर जहीमं स्थविरं द्रुमम् ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच। तदुपश्रुत्य धर्म्मात्मा शुकः शक्रेण भाषितम्। सुदीर्घमतिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥ २० ॥ अनतिक्रम-णीयानि दैवतानि शचीपते। यत्राभवत्तव प्रश्नस्तन्निबोध सुरा-धिप ॥ २१ ॥ अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः। बाल-भावेन संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ २२ ॥ किमनुक्रोश्य वैफल्य-मुत्पादयसि मेऽनघ। आनृशंस्याभियुक्तस्य भक्तस्यानन्यगस्य च ॥ २३ ॥ अनुक्रोशो हि साधूनां महद्धर्म्मस्य लक्षणम्। अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ २४ ॥ त्वमेव दैवतैः सर्व्वैः पृच्छ्यसे धर्म्मसंशयात्। अतस्त्वं देव देवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ २५ ॥ नार्हसे मां सहस्राक्ष द्रुमं त्याजयितुं चिरात्। समर्थमुपजीव्येमं त्यजेयं कथमद्य वै ॥ २६ ॥ तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाक-शासनः। शुकं प्रोवाच धर्म्मात्मा आनृशंस्येन तोषितः ॥ २७ ॥ वरं वृणीष्वेति तदा स च वव्रे वरं शुकः। आनृशंस्यपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य सम्भवम् ॥ २८ ॥ विदित्वा च दृढां भक्तिं तां शुके शीलसम्पदम्। प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ २९ ॥ ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः। शुकस्य दृढभक्ति-

त्वात् श्रीमत्तां प्राप स द्रुमः ॥ ३० ॥ शुकश्च कर्म्मणा तेन आनृशंस्येन तेन वै। आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शक्रसलोकताम् ॥३१॥ एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्रितः। सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथा द्रुमः ॥ ३२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि शक्रशुकसम्वादे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद। दैवे पुरुषकारे च किं स्विच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। वशिष्ठस्य च सम्वादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ दैवमानुषयोः किं स्वित् कर्म्मणोः श्रेष्ठमित्युत। पुरा वशिष्ठो भगवान् पितामहमपृच्छत ॥ ३ ॥ ततः पद्मोद्भवो राजन् देवदेवः पितामहः। उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मोवाच। 'नावीजं जायते किञ्चिन्न वीजेन विना फलम्। वीजाद्वीजं प्रभवति वीजादेव फलं स्मृतम् ॥ ५ ॥ यादृशं वपते वीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः। सुकृते दुष्कृते वापि तादृशं लभते फलम् ॥ ६ ॥ यथा वीजं विना क्षेत्रमुप्तं भवति निष्फलम्। तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ७ ॥ क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं वीजमुदाहृतम्। क्षेत्रवीजसमायोगात्ततः शस्यं समृध्यते ॥ ८ ॥ कर्म्मणः फलनिर्वृत्तिं स्वयमश्नाति कारकः। प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्यापकृतस्य च ॥ ९ ॥ शुभेन कर्म्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्म्मणा। कृतं फलति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ १० ॥ कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यसंयुताम्। अकृती लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ॥ ११ ॥ तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि

च। प्राप्यते कर्म्मणा सर्वं न दैवादकृतात्मना ॥ १२ ॥ तथा स्वर्गश्च भोगाश्च निष्ठा या च मनीषिता। सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहोपलभ्यते ॥ १३ ॥ ज्योतींषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्रार्कमारुताः। सर्वे पुरुषकारेण मानुष्याद्देवतां गताः ॥ १४ ॥ अर्थो वा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्य्यं वा कुलान्वितम्। श्रीश्चापि दुर्लभा भोक्तुं तथैवाकृतकर्म्मभिः ॥ १५ ॥ शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण तु। वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियम् ॥ १६ ॥ नादातारं भजन्त्यर्था न क्लीवं नापि निष्क्रियम्। नाकर्म्मशीलं नाशूरं तथा नैवातपस्विनम् ॥ १७ ॥ येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः। स एष भगवान् विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ १८ ॥ स्वल्पेत् कर्म्मफलं न स्यात् सर्वमेवाफलं भवेत्। लोको दैवं समालम्ब्य उदासीनो भवेन्ननु ॥ १९ ॥ अकृत्वा मानुषं कर्म्म यो दैवमनुवर्त्तते। वृथा श्राम्यति सम्प्राप्य पतिं क्लीवमिवाङ्गना ॥ २० ॥ न तथा मानुषे लोके भयमस्ति शुभाशुभे। यथा त्रिदशलोके हि भयमन्येन जायते ॥ २१ ॥ कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्त्तते। न दैवमकृते किञ्चित् कस्यचिद्दातुमर्हति ॥ २२ ॥ यथा स्थानान्यनित्यानि दृश्यन्ते दैवतेष्वपि। कथं कर्म्म विना दैवं स्थास्यति स्थापयिष्यति ॥ २३ ॥ न दैवतानि लोकेऽस्मिन् व्यापारं यान्ति कस्यचित्। व्यासङ्गं जनयन्त्युग्रमात्माभिभवशङ्कया ॥ २४ ॥ ऋषीणां देवतानाञ्च सदा भवति विग्रहः। कस्य वाचा ह्यदैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्त्तते ॥ २५ ॥ कथं तस्य समुत्पत्तिर्यतो दैवं प्रवर्त्तते। एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यन्ते बहवो गुणाः ॥ २६ ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः। आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ॥ २७ ॥ कृतञ्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्म्मणि सिध्यति। सुकृतं दुष्कृतं कर्म्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥ २८ ॥ देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते। पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्यति ॥२९॥

पुरा ययातिर्विभ्रष्टश्च्यावितः पतितः क्षितौ। पुनरारोपितः स्वर्गं दौहित्रैः पुण्यकर्म्मभिः ॥ ३० ॥ पुरूरवाश्च राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा। ऐल इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्तो महीपतिः ॥ ३१ ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सत्कृतः कोशलाधिपः। महर्षिशापात् सौदासः पुरुषादत्वमागतः ॥ ३२ ॥ अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्द्धरौ। न गच्छतः स्वर्गलोकं सुकृतेनेह कर्म्मणा ॥ ३३ ॥ वसुर्यज्ञशतैरिष्ट्वा द्वितीय इव वासवः। मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलं गतः ॥ ३४ ॥ बलिर्वैरोचनिर्बद्धो धर्म्मपाशेन दैवतैः। विष्णोः पुरुषकारेण पातालसदनः कृतः ॥ ३५ ॥ शक्रस्योद्गृह्य चरणं प्रस्थितो जनमेजयः। द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः ॥ ३६ ॥ अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा स्पृष्टो बालवधेन च। वैशम्पायन विप्रर्षिः किं दैवेन न वारितः ॥ ३७ ॥ गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे। पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासत्वमागतः ॥ ३८ ॥ धुन्धुमारश्च राजर्षिः सत्रेष्वेव जराङ्गतः। प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वाप स गिरिव्रजे ॥ ३९ ॥ पाण्डवानां हृतं राज्यं धार्त्तराष्ट्रैर्महाबलैः। पुनः प्रत्याहृतञ्चैव न दैवाद्भुजसंश्रयात् ॥४०॥ तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः। किन्ते दैवबलाच्छापमुत्सृजन्ते न कर्म्मणा ॥ ४१ ॥ पापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभम्। लोभमोहसमापन्नं न दैवं त्रायते नरम् ॥ ४२ ॥ यथाग्निः पवनोद्धूतः सुसूक्ष्मोऽपि महान् भवेत्। तथा कर्म्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्द्धते ॥ ४३ ॥ यथा तैलक्षयाद्दीपः प्रह्रासमुपगच्छति। तथा कर्म्मक्षयाद्दैवं प्रह्रासमुपगच्छति ॥ ४४ ॥ विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान् स्त्रियो वा पुरुष इह न शक्तः कर्म्महीनो हि भोक्तुम्। सुनिहितमपि चार्थं दैवतैः रक्ष्यमाणं पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्तः ॥ ४५ ॥ व्ययगुणमपि साधुं कर्म्मणा संश्रयन्ते भवति मनुजलोकाद्देवलोको विशिष्टः। बहुतरसुसमृद्धा मानु-

शाणां गृहाणि पितृवनभवनाभं दृश्यते चामराणाम् ॥ ४६ ॥ न च फलति विकर्म्मा जीवलोके न दैवं व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे प्रभुत्वम् । गुरुमिव कृतमग्र्यं कर्म्म संयाति दैवं नयति पुरुषकारः सञ्चितस्तत्र तत्र ॥ ४७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसत्तम । फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्य तत्त्वतः ॥ ४८ ॥ अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन कर्मणा । विधिना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ ४९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दैवपुरुषकारे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कर्म्मणाञ्च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ । फलानि महतां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत । रहस्यं यदृषीणान्तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ २ ॥ या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता । येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म्म करोति यः ॥ ३ ॥ तेन तेन शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्नुते । यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ॥ ४ ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि । न नश्यति कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह ॥ ५ ॥ ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च । चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ॥ ६ ॥ अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते ॥ ७ ॥ श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् । स्थण्डिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च ॥ ८ ॥ चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च । वाहनानि च यानानि योगात्मनि तपोधने ॥ ९ ॥ अग्नीनुपशयानस्य राज्ञः पौरुषमेव च । रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति ॥ १० ॥ आमिषप्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति ।

अवाक्शिरास्तु यो लम्बेदुदवासञ्च यो वसेत् ॥११॥ सततञ्चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम्। पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ॥ १२ ॥ दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः। वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः ॥ १३ ॥ अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा। धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशाम्पते ॥१४॥ उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्य्येण जीवितम्। रूपमैश्वर्य्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते ॥ १५ ॥ फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत्। प्रायोपवेशिनो राजन् सर्वत्र सुखमुच्यते ॥ १६ ॥ गवाढ्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः। स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १७ ॥ स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम्। सलिलाशी भवेद्यस्तु सदाग्निः संस्कृतो द्विजः ॥ १८ ॥ मनुं साधयते राज्यं नाकपृष्ठमनाशके। उपवासञ्च दीक्षायां अभिषेकञ्च पार्थिव ॥ १९ ॥ कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते। अधीत्य सर्ववेदान् वै सद्यो दुःखाद्विमुच्यते ॥ २० ॥ मानसं हि चरन् धर्मं स्वर्गलोकमुपाश्नुते। या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः ॥ २१ ॥ योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्। यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ॥२२॥ एवं पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति। अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३ ॥ स्वकालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम्। जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः ॥२४॥ चक्षुःश्रोत्रे च जीर्य्यते तृष्णैका न तु जीर्य्यते। येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ॥ २५ ॥ प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता। येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ॥ २६ ॥ सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः। अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। भीष्मस्यैतद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरु-

शुक्लाः । आसन् प्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तोऽभवंस्तदा ॥ २८ ॥ यच्चान्ने भवति वृथोपयुज्यमाने यत् सोमे भवति वृथाभिषूयमाणे । यच्चाग्नौ भवति वृथाभिहूयमाने तत्सर्व्वं भवति वृथाभिधीयमाने ॥ २९ ॥ इत्येतदृषिणा प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विभो । शुभाशुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३० ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि कर्म्मफलिकोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्याः के नमस्कार्य्याः कान्नमस्यसि भारत । एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व येभ्यः स्पृहयसे नृप ॥ १ ॥ उत्तमापद्गतस्यापि यत्र ते वर्त्तते मनः । मनुष्यलोके सर्व्वेऽस्मिन् यदमुत्रेह चाच्युत ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । स्पृहयामि द्विजातिभ्यो येषां ब्रह्मपरं धनम् । येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपः स्वाध्यायसाधनम् ॥ ३ ॥ येषां बालाश्च वृद्धाश्च पितृपैतामहीं धुरम् । उद्वहन्ति न सीदन्ति तेभ्यो वै स्पृहयाम्यहम् ॥ ४ ॥ विद्यास्वभिविनीतानां दान्तानां मृदुभाषिणाम् । श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाक्षरविदां सताम् ॥ ५ ॥ संसत्सु वदतां तात हंसानामिव सङ्घशः । मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्या जीमूतनिःस्वनाः ॥ ६ ॥ सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर । शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ७ ॥ ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि सम्मताः । विज्ञानगुणसम्पन्नास्तेभ्यश्च स्पृहयाम्यहम् ॥ ८ ॥ सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च । ददत्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर । ये चापि सततं राजन् तेभ्यश्च स्पृहयाम्यहम् ॥ ९ ॥ शक्यं ह्येवाहवे योद्धुं न दातुमनसूयितम् ॥ १० ॥ शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।

तेषां सम्भ्रायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥ ११ ॥ धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा। कुले जातो धर्म्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥ १२ ॥ न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन् पाण्डुनन्दन। त्वत्तश्चापि प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १३ ॥ यथा मम प्रियतमास्त्वत्तो विप्राः कुरूत्तम। तेन सत्येन गच्छेयं लोकान् यत्र स शान्तनुः ॥ १४ ॥ न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाभवत्। न मे पितुः पिता वापि ये चान्येऽपि सुहृज्जनाः ॥ १५ ॥ न हि मे वृजिनं किञ्चित् विद्यते ब्राह्मणेष्विह। अणु वा यदि वा स्थूलं विद्यते साधु कर्म्मसु ॥ १६ ॥ कर्म्मणा मनसा वापि वाचा वापि परन्तप। यन्मे कृतं ब्राह्मणेभ्यस्तेनाद्य न तपाम्यहम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तया वाचास्मि तोषितः। एतदेव पवित्रेभ्यः सर्व्वेभ्यः परमं स्मृतम् ॥ १८ ॥ पश्यामि लोकानमलाञ्छुचीन् ब्राह्मणयायिनः। तेषु मे तात गन्तव्यमह्नाय च चिराय च ॥ १९ ॥ यथा भर्त्ताश्रयो धर्म्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर। स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥ २० ॥ क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी द्विजोत्तमः। पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणो गुरुः ॥ २१ ॥ नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम्। पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिम् ॥ २२ ॥ पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते। अग्निवच्चोपचर्य्या वै ब्राह्मणा कुरुसत्तम ॥ २३ ॥ ऋजून् सतः सत्यशीलान् सर्व्वभूतहिते रतान्। आशीविषानिव क्रुद्धान् द्विजान् परिचरेत् सदा ॥ २४ ॥ तेजसस्तपसश्चैव नित्यं बिभ्येत् युधिष्ठिर। उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥ २५ ॥ व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते। हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥ २६ ॥ भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्द यदकोपनात्। कुर्य्यादुभयतः शेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥ २७ ॥ दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं हि रक्षयेत्।

ब्राह्मणान् भक्त्या च तथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ २८ ॥ पितेव पुत्रान् रक्षेथा ब्राह्मणान् धर्म्मचेतसः । गृहे येषामवेक्षेथाः किं स्विदस्तीति जीवनम् ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि भीष्मनिश्चये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणानान्तु ये लोकाः प्रतिश्रुत्य पितामह । न प्रयच्छन्ति मोहात्ते के भवन्ति महाद्युते ॥ १ ॥ एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्मं धर्म्मभृताम्वर । प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु । आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीवस्येव प्रजाफलम् ॥ ३ ॥ यां रात्रिं जायते जीवो यां रात्रिञ्च विनश्यति । एतस्मिन्नन्तरे यद्यत् सुकृतं तस्य भारत ॥ ४ ॥ यच्च तस्य हुतं किञ्चिद्दत्तं वा भरतर्षभ । तपस्तप्तमथो वापि सर्वं तस्योपहन्यते ॥ ५ ॥ अथैतद्वचनं प्राहुर्धर्म्मशास्त्रविदो जनाः । निशम्य भरतश्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ॥ ६ ॥ अपि चोदाहरन्तीमं धर्म्मशास्त्रविदो जनाः । अश्वानां श्यामकर्णानां सहस्रेण समुच्यते ॥ ७ ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । शृगालस्य च सम्वादं वानरस्य च भारत ॥ ८ ॥ तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परन्तप । अन्यां योनिं समापन्नौ शार्गालीं वानरीं तथा ॥ ९ ॥ ततः परासून् खादन्तं शृगालं वानरोऽब्रवीत् । श्मशानमध्ये सम्प्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ १० ॥ किं त्वया पापकं पूर्वं कृतं कर्म सुदारुणम् । यस्त्वं श्मशाने मृतकान् पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥ ११ ॥ एवमुक्तः

प्रत्युवाच शृगालो वानरं तदा। ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाकृतम् ॥ १२ ॥ तत्कृते पापकीं योनिमापन्नोऽस्मि प्लवङ्गम। तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच। शृगालो वानरं प्राह पुनरेव नरोत्तम। किं त्वया पातकं कर्म कृतं येनासि वानर ॥ १४ ॥

वानर उवाच। सदा चाहं फलाहारी ब्राह्मणानां प्लवङ्गमः। तस्मान्न ब्राह्मणस्वन्तु हर्त्तव्यं विदुषा सदा। समं विवादो मोक्तव्यो दातव्यञ्च प्रतिश्रुतम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच। इत्येतद्ब्रुवतो राजन् ब्राह्मणस्य मया श्रुतम्। कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीम् ॥ १६ ॥ श्रुतश्चापि मया भूयः कृष्णस्यापि पितामह। कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पाण्डव ॥ १७ ॥ न हर्त्तव्यं विप्रधनं क्षन्तव्यं तेषु नित्यशः। बालाश्च नावमन्तव्या दरिद्राः कृपणा अपि ॥ १८ ॥ एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः सन्दिशन्ति वै। प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाशा कार्य्या द्विजोत्तमे ॥ १९ ॥ ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते। सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः ॥ २० ॥ यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया पूर्वजातया। प्रदहेच्च हि तं राजन् कक्षमक्षय्यभुक् यथा ॥ २१ ॥ स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनन्दति। भवत्यगद-सङ्काशो विषये तस्य भारत ॥ २२ ॥ पुत्रान् पौत्रान् पशूंश्चैव बान्धवान् सचिवांस्तथा। पुरं जनपदञ्चैव शान्तिरिष्टेन पोषयेत् ॥ २३ ॥ एतद्धि परमन्तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते। सहस्रकिरणस्येव सवितु-र्धरणीतले ॥ २४ ॥ तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर। यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम ॥ २५ ॥ ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः। शक्यः प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥ २६ ॥ इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा। तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥ २७ ॥ महद्धि

भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते। वेलायां न तु कस्याञ्चिद्गच्छेद्विप्रो ह्यपूजितः॥ २८॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि शृगालवानर संवादे नवमोऽध्यायः॥ ९॥

युधिष्ठिर उवाच। मित्रसौहार्द्दयोगेन उपदेशं करोति यः। जात्यावरस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा॥ १॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन व्याख्यातं वै पितामह। सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यन्ति मानवाः॥ २॥

भीष्म उवाच। अत्र ते वर्त्तयिष्यामि शृणु राजन् यथाक्रमम्। ऋषीणां वदतां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा पुरा॥ ३॥ उपदेशो न कर्त्तव्यो जातिहीनस्य कस्यचित्। उपदेशे महान् दोष उपाध्यायस्य भाष्यते॥ ४॥ निदर्शनमिदं राजन् शृणु मे भरतर्षभ। दुरुक्त-वचने राजन् यथा पूर्वं युधिष्ठिर॥ ५॥ ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हिमवतः शुभे। तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणावृतम्॥ ६॥ नानागुल्मलताकीर्णं मृगद्विजनिषेवितम्। सिद्धचारणसंयुक्तं रम्यं पुष्पितकाननम्॥ ७॥ व्रतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरुपसेवितम्। ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्य्यज्वलनसन्निभैः॥ ८॥ नियमव्रतसम्पन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः। दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यताहारैः कृतात्मभिः॥ ९॥ तपोऽध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ। वालिखिल्यैश्च बहुभिर्यतिभिश्च निषेवितम्॥ १०॥ तत्र कश्चित् समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दयान्वितः। आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः॥ ११॥ तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान् देवकल्पान् महौजसः। विविधां वहतो दीक्षां संप्राहृष्यत भारत॥ १२॥ अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ। ततोऽब्रवीत् कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत॥ १३॥

भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं वक्तुं द्विजर्षभ । तस्मात्त्वं भगवन् वक्तुं प्रव्राजयितुमर्हसि ॥ १४ ॥ वर्णावरोऽहं भगवन् शूद्रो जात्यास्मि सत्तम । शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥ १५ ॥

कुलपतिरुवाच । न शक्यमिह शूद्रेण लिङ्गमाश्रित्य वर्तितुम् । आस्यतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥ १६ ॥ शुश्रूषया परांल्लोकानवाप्स्यसि न संशयः ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रोऽचिन्तयन्नृप । कथमत्र मया कार्यं श्रद्धा धर्मे परा च मे ॥ १८ ॥ विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः । गत्वाश्रमपदाद्दूरमुटजं कृतवांस्तु सः ॥ १९ ॥ तत्र वेदीश्च भूमिश्च देवतायतनानि च । निवेश्य भरतश्रेष्ठ नियमस्थोऽभवन्मुनिः ॥ २० ॥ अभिषेकांश्च नियमान् देवतायतनेषु च । बलिञ्च कृत्वा हुत्वा च देवताश्चाप्यपूजयत् ॥ २१ ॥ सङ्कल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः । नित्यं सन्निहिताभिस्तु ओषधीभिः फलैस्तथा ॥ २२ ॥ अतिथीन् पूजयामास यथावत् समुपागतान् । एवं हि सुमहान् कालो व्यत्यक्रामत तस्य वै ॥ २३ ॥ अथास्य मुनिरागच्छत् सङ्गत्या वै तमाश्रमम् । संपूज्य स्वागतेनर्षिं विधिवत् समतोषयत् ॥ २४ ॥ अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथागतमपृच्छत । ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ २५ ॥ एवं सुबहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ । सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रष्टुं नरर्षभ ॥ २६ ॥ अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीत् भरतर्षभ । पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु ॥ २७ ॥ बाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ । शुचिर्भूत्वा स शूद्रस्तु तस्यर्षेः पाद्यमानयत् ॥ २८ ॥ अथ दर्भांश्च वन्याश्च ओषधीर्भरतर्षभ । पवित्रमासनञ्चैव वृषीञ्च समुपानयत् ॥ २९ ॥ अथ दक्षिणमावृत्य वृषीमुत्तरमग्रशीर्षिकीम् । कृतामन्यायतो दृष्ट्वा तं शूद्रमृषिरब्रवीत् ॥ ३० ॥ कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षां भवांश्चोदङ्मुखः शुचिः । स च तत् कृतवान्

शूद्रः स्वं वहुधिरब्रवीत् ॥ ३१ ॥ यथोपदिष्टं मेधावी दर्भाद्यादि यथातथम्। हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ॥ ३२ ॥ ऋषिणा पितृकार्य्यं च स च धर्मपथे स्थितः। पितृकार्य्ये कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ॥ ३३ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यन् शूद्रतापसः। वने पञ्चत्वमगमत् सुकृतेन च तेन वै ॥ ३४ ॥ अजायत महाराजवंशे स च महाद्युतिः। तथैव स ऋषिस्तात कालधर्ममवाप ह ॥ ३५ ॥ पुरोहितकुले विप्रः प्रजातो भरतर्षभ। एवं तौ तत्र संभूतावुभौ शूद्रमुनी तदा ॥ ३६ ॥ क्रमेण वर्द्धितौ चापि विद्यासु कुशलावुभौ। अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनिष्ठितः ॥ ३७ ॥ कल्पप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषि च परं गतः। सांख्ये चैव परा प्रीतिस्तस्य चैवं व्यवर्द्धत ॥ ३८ ॥ पितर्य्युपरते चापि कृतशौचस्तु पार्थिवः। अभिषिक्तः प्रकृतिभी राजपुत्रः स पार्थिवः ॥ ३९ ॥ अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः। स तं पुरोधाय सुखमवसद् भरतर्षभ ॥ ४० ॥ राज्यं शशास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन्। पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्य्येषु चासकृत् ॥ ४१ ॥ उत्स्मयन् प्राहसच्चापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितम्। एवं स बहुशो राजन् पुरोधसमुपाहसत् ॥ ४२ ॥ लक्षयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम्। उत्स्मयन्तञ्च सततं दृष्ट्वासौ मन्युमाविशत् ॥ ४३ ॥ अथ शून्ये पुरोधास्तु सह राज्ञा समागतः। कथाभिरनुकूलाभी राजानञ्चाभ्यरामयत् ॥ ४४ ॥ ततोऽब्रवीन्नरेन्द्रं स पुरोधा भरतर्षभ। वरमिच्छाम्यहन्त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ॥ ४५ ॥

राजोवाच। वराणान्ते शतं दद्यां किमुतैकं द्विजोत्तम। स्नेहाच्च बहुमानाच्च नास्त्यदेयं हि मे तव ॥ ४६ ॥

पुरोहित उवाच। एकं वै वरमिच्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव। प्रतिजानीहि सावत्त्वं सत्यं यद्वद नानृतम् ॥ ४७ ॥

भीष्म उवाच। बाढ़मित्येव तं राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिर। यदि शास्यामि वक्ष्यामि अजानन्न तु संवदे ॥ ४८ ॥

पुरोहित उवाच। पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकृत्येषु चाप्यथ। शान्तिहोमेषु च सदा किं त्वं हससि वीक्ष्य माम् ॥ ४९ ॥ सव्रीडं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया। कामया शापितो राजन् नान्यथा वक्तुमर्हसि ॥ ५० ॥ सुव्यक्तं कारणं ह्यत्र न ते हास्यमकारणम्। कौतूहलं मे सुभृशं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५१ ॥

राजोवाच। एवमुक्ते त्वया विप्र यदवाच्यं भवेदपि। अवश्यमेव वक्तव्यं शृणुष्वैकमना द्विज ॥ ५२ ॥ पूर्वदेहे यथा वृत्तं तन्निबोध द्विजोत्तम। जातिं स्मराम्यहं ब्रह्मन्नवधानेन मे शृणु ॥ ५३ ॥ शूद्रोऽहमभवं पूर्वं तपसा भृशसंयुतः। ऋषिरुग्रतपास्त्वञ्च तदाभूद्द्विजसत्तम ॥ ५४ ॥ प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्ममानुग्रहबुद्धिना। पितृकार्य्ये त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोऽनघ ॥ ५५ ॥ वृष्यां दर्भेषु हव्येषु कव्ये च मुनिसत्तम। एतेन कर्मदोषेण पुरोधास्त्वमजायथाः ॥ ५६ ॥ अहं राजा च विप्रेन्द्र पश्य कालस्य पर्य्ययम्। मत्कृतस्योपदेशस्य त्वयावाप्तमिदं फलम् ॥ ५७ ॥ एतस्मात् कारणाद्ब्रह्मन् प्रहसे त्वां द्विजोत्तम। न त्वां परिभवन् ब्रह्मन् प्रहसामि गुरुर्भवान् ॥ ५८ ॥ विपर्य्ययेन मे मन्युस्तेन सन्तप्यते मनः। जातिं स्मराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै ॥ ५९ ॥ एवं तवोग्रं हि तप उपदेशेन नाशितम्। पुरोहितत्वमुत्सृज्य यतस्व त्वं पुनर्भवे ॥ ६० ॥ इतस्त्वमधमेमन्यां मा योनिं प्राप्स्यसे द्विज। गृह्यतां द्रविणं विप्र पूतात्मा भव सत्तम ॥ ६१ ॥

भीष्म उवाच। ततो विसृष्टो राज्ञा तु विप्रो दानान्यनेकशः। ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ग्रामांश्च सर्वशः ॥ ६२ ॥ कृच्छ्राणि चीर्त्वा च ततो यथोक्तानि द्विजोत्तमैः। तीर्थानि चापि गत्वा वै दानानि विविधानि च ॥ ६३ ॥ दत्त्वा गाश्चैव विप्रेभ्यः पूतात्मा-

भवदात्मवान् । तत्रैव चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ॥ ६४ ॥
ततः सिद्धिं परां प्राप्तो ब्राह्मणो राजसत्तम । सम्मतश्चाभव-
त्तेषामाश्रमे तन्निवासिनाम् ॥ ६५ ॥ एवं प्राप्तो महत् कृच्छ्रमृषिः
स नृपसत्तम । ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्मादवरवर्णिने जने ॥ ६६ ॥
वर्जयेदुपदेशञ्च सदैव ब्राह्मणो नृप । उपदेशं हि कुर्वाणो द्विजः
कृच्छ्रमवाप्नुयात् ॥ ६७ ॥ नैषितव्यं सदा वाचा द्विजेन नृपसत्तम ।
न च वक्तव्यमिह हि किञ्चिद्दवर्णिने जने ॥ ६८ ॥ ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः । एतेषु कथयन् राजन्
ब्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥ ६९ ॥ तस्मात् सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्
किञ्चिदग्रतः । सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ज्ञेया ह्यकृतात्मभिः ॥७०॥
तस्मान्मौनेन मुनयो दीक्षां कुर्व्वन्ति चादृताः । दुरुक्तस्य भया-
द्राजन्नाभाषन्ते च किञ्चन ॥ ७१ ॥ धार्म्मिका गुणसम्पन्नाः सत्या-
र्ज्जवसमन्विताः । दुरुक्तवाचाभिहितैः प्राप्नुवन्ति हि दुष्कृतम् ॥७२॥
उपदेशो न कर्त्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् । उपदेशाद्धि तत् पापं
ब्राह्मणः समवाप्नुयात् ॥ ७३ ॥ विमृश्य तस्मात् प्राज्ञेन वक्तव्यं
धर्म्ममिच्छता । सत्यानृतेन हि कृत उपदेशो हिनस्ति हि ॥ ७४॥
वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विनिश्चयम् । स चोपदेशः कर्त्तव्यो
येन धर्म्ममवाप्नुयात् ॥ ७५ ॥ एतत्ते सर्व्वमाख्यातमुपदेशो कृतो
मया । महान् क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेदिह ॥ ७६ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि शूद्रमुनिसंवादे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।
श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
भीष्म उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथा वृत्तं यथा श्रुतम् ।

रुक्मिणी देवकीपुत्रसन्निधौ पर्य्यपृच्छत ॥ २ ॥ नारायणस्याङ्ग-
गतां ज्वलन्तीं दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवर्णाम्। कौतूहलाद्विस्मित-
चारुनेत्रा पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ ३ ॥ कानीह भूतान्युप-
सेवसे त्वं सन्तिष्ठसे कानि न सेवसे त्वम्। तानि त्रिलोकेश्वर-
भूतकान्ते तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकल्पे ॥ ४ ॥ एवं तदा श्रीरभि-
भाष्यमाणा देव्या समक्षं गरुड़ध्वजस्य। उवाच वाक्यं मधुरा-
भिधानं मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच। वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि
वर्त्तमाने। अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥६॥
नाकर्मशीले पुरुषे वसामि न नास्तिके साङ्करिके कृतघ्ने। न भिन्न-
वृत्ते न नृशंसवर्णे न चापि चौरे न गुरुष्वसूये ॥ ७ ॥ ये चाल्प-
तेजोबलसत्त्वमानाः क्लिश्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र। न चैव तिष्ठामि
तथाविधेषु नरेषु संगुप्तमनोरथेषु ॥ ८ ॥ यश्चात्मनि प्रार्थयते न
किञ्चिद्यश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा। तेष्वल्पसन्तोषपरेषु नित्यं
नरेषु नाहं निवसामि सम्यक् ॥ ९ ॥ स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु
वृद्धोपसेवानिरते च दान्ते। कृतात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे क्षान्तासु
दान्तासु तथाबलासु ॥ १० ॥ सत्यस्वभावार्ज्जवसंयुतासु वसामि
देवद्विजपूजिकासु। प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं सदा च भर्त्तुः
प्रतिकूलवादिनीम् ॥ ११ ॥ परस्य वेश्माभिरतामलज्जामेवंविधां
स्त्रीं परिवर्ज्जयामि। वसामि नारीषु पतिव्रतासु कल्याणशीलासु
विभूषितासु ॥ १२ ॥ सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु सौभाग्ययुक्तासु
गुणान्वितासु। पापामचोक्षामवलेहिनीञ्च व्यपेतधैर्य्यां कलह-
प्रियाञ्च ॥ १३ ॥ निद्राभिभूतां सततं शयानामेवंविधां तां परि-
वर्ज्जयामि। यानेषु कन्यासु विभूषणेषु यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु
॥ १४ ॥ वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु।
गजेषु गोष्ठेषु तथासनेषु सरःसु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ॥ १५ ॥ नदीषु

हंसस्वननादितासु क्रौञ्चावघुष्टस्वरशोभितासु। प्रकीर्णकूलद्रुमराजितासु तपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ॥ १६ ॥ वसामि नित्यं सुबहूदकासु सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु। मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे सिंहासने सत्पुरुषेषु नित्यम् ॥ १७ ॥ यस्मिन् जनो हव्यभुजं जुहोति गोब्राह्मणञ्चार्चति देवताश्च। काले च पुष्पैर्बलयः क्रियन्ते तस्मिन् गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥ १८ ॥ स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव। वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १९ ॥ नारायणे त्वेकमना वसामि सर्वेण भावेन शरीरभूता। तस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वम् ॥ २० ॥ नाहं शरीरेण वसामि देवि नैवं मया शक्यमिहाभिधातुम्। भावेन यस्मिन्निवसामि पुंसि स वर्द्धते धर्मयशोऽर्थकामैः ॥ २१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि श्रीरुक्मिणीसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत्। एतस्मिन् संशये राजन् यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। भङ्गास्वनेन शक्रस्य यथा वैरमभूत् पुरा ॥ २ ॥ पुरा भङ्गास्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः। अपुत्रः पुरुषव्याघ्र पुत्रार्थं यज्ञमाहरत् ॥ ३ ॥ अग्निष्टुतं स राजर्षिरिन्द्रद्विष्टं महाबलः। प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामेषु चेष्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः। अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्नियतात्मनः ॥ ५ ॥ न चैवास्यान्तरं राजन् स ददर्श महात्मनः। कस्यचित्त्वथ कालस्य मृगयां गतवान्नृपः ॥ ६ ॥ इदमन्तरमित्येव शक्रो नृपममोहयत्।

एकोऽश्वेन स राजर्षिर्भ्रान्त इन्द्रेण मोहितः ॥ ७ ॥ स दिशोऽविन्दत नृपः क्षुत्पिपासार्दितस्तदा । इतश्चेतश्च वै राजन् श्रमतृष्णान्वितो नृपः ॥ ८ ॥ सरोऽपश्यत् सुरुचिरं पूर्णं परमवारिणा । सोऽवगाह्य सरस्तात पाययामास वाजिनम् ॥ ९ ॥ अथ पीतोदकं सोऽश्वं वृक्षे बद्धा नृपोत्तमः । अवगाह्य ततस्नात तत्र स्त्रीत्वमुपागतः ॥ १० ॥ आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा व्रीड़ितो नृपसत्तमः । चिन्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलेन्द्रियचेतनः ॥ ११ ॥ आरोक्ष्ये कथं त्वश्वं कथं यास्यामि वै पुरम् । इष्टेनाग्निष्टुता चापि पुत्राणां शतमौरसम् ॥ १२ ॥ जातं महाबलानां मे तान् प्रवक्ष्यामि किन्त्विदम् । दारेषु चात्मकीयेषु पौरजानपदेषु च ॥ १३ ॥ मृदुत्वञ्च तनुत्वञ्च विक्लवत्वं तथैव च । स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ॥ १४ ॥ व्यायामं कर्कशत्वञ्च वीर्य्यञ्च पुरुषे गुणाः । पौरुषं विप्रनष्टं वै स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत् । स्त्रीभावात् पुनरश्वन्तं कथमारोढुमुत्सहे ॥ १५ ॥ महता त्वथ यत्नेन आरुह्याश्वं नराधिपः । पुनरायात् पुरं तात स्त्रीकृतो नृपसत्तमः ॥ १६ ॥ पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते । किमिदन्त्विति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः ॥ १७ ॥ अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतां वरः । मृगयामस्मि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् । उद्भ्रान्तः प्राविशं घोरामटवीं दैवचोदितः ॥ १८ ॥ अटव्याञ्च सुघोरायां तृष्णार्त्तो नष्टचेतनः । सरः सुरुचिरप्रख्यमपश्यं पक्षिभिर्वृतम् ॥ १९ ॥ तत्रावगाढः स्त्रीभूतो दैवेनाहं कृतः पुरा । नाम गोत्राणि चाभाष्य दाराणां मन्त्रिणां तथा ॥ २० ॥ आह पुत्रांस्ततः सोऽथ स्त्रीभूत पार्थिवोत्तमः । संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ॥२१॥ एवमुक्त्वा पुत्रशतं वनमेव जगाम ह । गत्वा चैवाश्रमं सा तु तापसं प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेष्वभवच्छतम् । अथ सादाय तान् सर्वान् पूर्वपुत्रानभाषत ॥ २३ ॥ पुरुषत्वे सुता यूयं

स्त्रीत्वे चैव शतं सुताः । एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः
॥ २४ ॥ सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा । तान् दृष्ट्वा
भ्रातृभावेन भुञ्जानान् राज्यमुत्तमम् ॥ २५ ॥ चिन्तयामास देवेन्द्रो
मन्युनाथ परिप्लुतः । उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया
॥ २६ ॥ ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः । भेदयामास
तान् गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ॥ २७ ॥ भ्रातॄणां नास्ति सौभ्रात्रं
येऽप्येकस्य पितुः सुताः । राज्यहेतोर्विवदिताः कश्यपस्य सुरासुराः
॥ २८ ॥ यूयं भङ्गास्वनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः । कश्यपस्य सुता-
श्चैव असुराश्च सुरास्तथा ॥ २९ ॥ युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते
तापसात्मजैः । इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योऽन्यमपातयन् ॥ ३० ॥
तच्छ्रुत्वा तापसी चापि सन्तप्ता प्ररुरोद ह । ब्राह्मणच्छद्मनाभ्येत्य
तामिन्द्रोऽथान्वपृच्छत ॥ ३१ ॥ केन दुःखेन सन्तप्ता रोदिषि त्वं
वरानने । ब्राह्मणञ्च ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन् कालेन विनिपातिते । अहं राजाभवं विप्र
तत्र पुत्रशतं मम ॥ ३३ ॥ समुत्पन्नं स्वरूपाणां पुत्राणां ब्राह्मणो-
त्तम । कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रान्तो गहने वने ॥ ३४ ॥ अव-
गाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम । पुत्रान् राज्ये प्रतिष्ठाप्य
वनमस्मि ततो गतः ॥ ३५ ॥ स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महा-
त्मना । आश्रमे जनितं ब्रह्मन्नीतं तन्नगरं मया ॥ ३६ ॥ तेषाञ्च
वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज । एतच्छोचाम्यहं ब्रह्मन् दैवेन
समभिप्लुता ॥ ३७ ॥ इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अब्रवीत् परुषं वचः ।
पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ॥ ३८ ॥ इन्द्रद्विष्टेन
यजता मामनाहूय धिष्ठितम् । इन्द्रोऽहमस्मि दुर्बुद्धे वैरं ते
यातितं मया ॥ ३९ ॥ इन्द्रं दृष्ट्वा तु राजर्षिः पादयोः शिरसा
गतः । प्रसीद त्रिदशश्रेष्ठ पुत्रकामेन स क्रतुः ॥ ४० ॥ इष्ट-
स्त्रिदशशार्दूल तत्र मे क्षन्तुमर्हसि । प्रणिपातेन तस्येन्द्रः परितुष्टो

वरं ददौ ॥ ४१ ॥ पुत्रास्ते कतमे राजन् जीवन्त्वेतत् प्रचक्ष्व मे। स्त्रीभूतस्य हि ये जाता पुरुषस्याथ येऽभवन् ॥ ४२ ॥ तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जलिः। स्त्रीभूतस्य हि ये पुत्रास्ते मे जीवन्तु वासव ॥ ४३ ॥ इन्द्रस्तु विस्मितो भूत्वा स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः। पुरुषोत्पादिता ये ते कथं द्वेष्याः सुतास्तव ॥ ४४ ॥ स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम्। कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ४५ ॥

स्त्र्युवाच। स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै। तस्मात्ते शक्र जीवन्तु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच। एवमुक्तस्ततस्त्विन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह। सर्वे एवेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥ ४७ ॥ वरञ्च वृण राजेन्द्र यं त्वमिच्छसि सुव्रत। पुरुषत्वमथ स्त्रीत्वं मत्तो यदभिकाङ्क्षसे ॥ ४८ ॥

स्त्र्युवाच। स्त्रीत्वमेव वृणे शक्र पुंस्त्वं नेच्छामि वासव। एवमुक्तस्तु देवेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ॥ ४९ ॥ पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं चोदयसे विभो। एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ॥ ५० ॥ स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा। एतस्मात् कारणाच्छक्र स्त्रीत्वमेव वृणोम्यहम् ॥ ५१ ॥ रमे चाभ्यधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देवसत्तम। स्त्रीभावेन हि तुष्टास्मि गम्यतां त्रिदशाधिप ॥ ५२ ॥ एवमस्त्विति चोक्त्वा तामापृच्छ्य त्रिदिवं गतः। एवं स्त्रिया महाराज अधिका प्रीतिरुच्यते ॥ ५३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि भङ्गास्वनोपाख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। किं कर्त्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना।
कथं वै लोकयात्रान्तु किं शीलश्च समाचरेत् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। कायेन त्रिविधं कर्म्म वाचा चापि चतुर्विधम्। मनसा त्रिविधञ्चैव दश कर्म्मपथांस्त्यजेत् ॥ २ ॥ प्राणातिपातः स्तैन्यञ्च परदारमथापि च। त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥ असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा। चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ ४ ॥ अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम्। कर्म्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ ५ ॥ तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः। शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्नुते फलम् ॥ ६ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि लोकयात्राकथने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। त्वयापगेय नामानि श्रुतानीह जगत्पतेः। पितामहेशाय विभो नामान्यांचक्ष्व शम्भवे ॥ १ ॥ बभ्रवे विश्वरूपाय महाभाग्यञ्च तत्त्वतः। सुरासुरगुरौ देवे शङ्करेऽव्यक्तयोनये ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। अशक्तोऽहं गुणान् वक्तुं महादेवस्य धीमतः। यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ॥ ३ ॥ ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा च प्रभुरेव च। ब्रह्मादयः पिशाचान्ता यं हि देवा उपासते ॥ ४ ॥ प्रकृतीनां परत्वेन पुरुषस्य च यः परः। चिन्त्यते यो योगविद्भिरृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५ ॥ अक्षरं परमं ब्रह्म असच्च सदसच्च यः। प्रकृतिं पुरुषञ्चैव क्षोभयित्वा स्वतेजसा। ब्रह्माणमसृजत्तस्माद्देवदेवः प्रजापतिः ॥ ६ ॥ को हि शक्तो गुणान् वक्तुं देवदेवस्य धीमतः। गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्त्यो मृत्युसमन्वितः ॥७॥ को हि शक्तो भवं ज्ञातुं मद्विधः परमेश्वरम्। ऋते नारायणात्

पुत्र शङ्खचक्रगदाधरात्॥ ८॥ एष विद्वान् गुणश्रेष्ठो विष्णुः परम-दुर्ज्ञेयः। दिव्यचक्षुर्महातेजा वीक्षते योगचक्षुषा॥ ९॥ रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्व्याप्तं महात्मना। तं प्रसाद्य तदा देवं वदर्य्यां किल भारत॥ १०॥ अर्थात् प्रियतरत्वञ्च सर्वलोकेषु वै तदा। प्राप्तवानेव राजेन्द्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात्॥ ११॥ पूर्णं वर्षसहस्रन्तु तप्तवानेष माधवः। प्रसाद्य वरदं देवं चराचरगुरुं शिवम्॥ १२॥ युगे युगे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वरः। भक्त्या परमया चैव प्रीतश्चैव महात्मनः॥ १३॥ ऐश्वर्य्यं यादृशं तस्य जगद्योनेर्महात्मनः। तदयं दृष्टवान् साक्षात् पुत्रार्थे हरिरच्युतः॥ १४॥ तस्मात् परतरञ्चैव नान्यं पश्यामि भारत। व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषतः॥ १५॥ एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान्। विभूतिञ्चैव कार्त्स्न्येन सत्यां माहेश्वरीं नृप॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेवं महायशाः। भवमाहात्म्यसंयुक्तमिदमाह पितामहः॥ १७॥

भीष्म उवाच। सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि। शिवाय विश्वरूपाय यन्मां पृच्छद्युधिष्ठिरः॥ १८॥ नाम्नां सहस्रं देवस्य तण्डिना ब्रह्मयोनिना। निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत् पुराभवत्॥ १९॥ द्वैपायनप्रभृतयस्तथा चेमे तपोधनाः। ऋषयः सुव्रता दान्ताः शृण्वन्तु गदतस्तव॥ २०॥ ध्रुवाय नन्दिने होत्रे गोप्त्रे विश्वसृजेऽग्नये। महाभाग्यं विभो ब्रूहि मुण्डिनेऽथ कपर्दिने॥ २१॥

वासुदेव उवाच। न गतिः कर्म्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्त्वतः। हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्राः महर्षयः॥ २२॥ न विदुर्यस्य भवनमादित्याः सूक्ष्मदर्शिनः। स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः॥ २३॥ तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान्। भवतां कीर्त्तयिष्यामि व्रतेशाय यथातथम्॥ २४॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता तु भगवान् गुणांस्तस्य महात्मनः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः ॥ २५ ॥

वासुदेव उवाच। शृणु ष्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्वञ्च तात युधिष्ठिर। त्वञ्चापगेय नामानि शृणुष्वेह कपर्द्दिने ॥ २६ ॥ यदवाप्तञ्च मे पूर्वं शाम्बहेतोः सुदुष्करम्। यथावद्भगवान् दृष्टो मया पूर्वं समाधिना ॥ २७ ॥ शम्बरे निहते पूर्वं रौक्मिणेयेन धीमता। अतीते द्वादशे वर्षे जाम्बवत्यब्रवीद्धि माम् ॥ २८ ॥ प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन् रुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान्। पुत्रार्थिनी मामुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर ॥ २९ ॥ शूरं बलवतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकल्मषम्। आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत मा चिरम् ॥ ३० ॥ न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किञ्चन। लोकान् सृजेस्त्वमपरानिच्छन् यदुकुलोद्वह ॥ ३१ ॥ त्वया द्वादशवर्षाणि व्रतीभूतेन शुष्यता। आराध्य पशुभर्त्तारं रुक्मिण्यां जनिताः सुताः ॥ ३२ ॥ चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेशो यशोधनः। चारुश्रवाश्चारुजशाः प्रद्युम्नः शम्भुरेव च ॥ ३३ ॥ यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्यां चारुविक्रमाः। तथा ममापि तनयं प्रयच्छ मधुसूदन ॥ ३४ ॥ इत्येवं चोदितो देव्या तामवोचं सुमध्यमाम्। अनुजानीहि मां राज्ञि करिष्ये वचनं तव ॥ ३५ ॥ सा च मामब्रवीद्गच्छ विजयाय शिवाय च। ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो देवा मनोनुगाः ॥ ३६ ॥ क्षेत्रौषध्यो यज्ञवाहाश्छन्दांस्यृषिगणा धरा। समुद्रा दक्षिणास्तोभा ऋक्षाणि पितरो ग्रहाः ॥ ३७ ॥ देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च। मन्वन्तराणि गावश्च चन्द्रमाः सविता हरिः ॥ ३८ ॥ सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वत्सरस्तथा। क्षणा लवा मुहूर्त्ताश्च निमेषा युगपर्य्ययाः ॥ ३९ ॥ रक्षन्तु सर्व्वत्र गतं त्वां यादव सुखाय च। अरिष्टं गच्छ पन्थानमप्रमत्तो भवानघ ॥ ४० ॥ एवं कृतस्वस्त्ययनस्तयाहं ततोऽभ्यनु-

ज्ञाय कपीन्द्रपुत्रीम् । पितुः समीपं नरसत्तमस्य मातुश्च राज्ञश्च
तथाङ्गकस्य ॥ ४१ ॥ गत्वा समावेद्य यदब्रवीन्मां विद्याधरेन्द्रस्य
सुता भृशार्त्ता । तानभ्यनुज्ञाय तदतिदुःखादहं तथैवातिबलस्य
रामम् ॥ ४२ ॥ तथोचतुः प्रीतियुतौ तदानीं तपः समृद्धिर्भव-
तोऽस्त्वविघ्नम् ॥ ४३ ॥ प्राप्यानुज्ञां गुरुजनादहं तार्क्ष्यमचिन्तयम् ।
सोऽवहद्धिमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्ज्जयम् ॥ ४४ ॥ तत्राहमद्भु-
तान् भावानपश्यं गिरिसत्तमे । क्षेत्रञ्च तपसां श्रेष्ठं पश्याम्यद्भुत-
मुत्तमम् ॥ ४५ ॥ दिव्यं वैयाघ्रपादस्य उपमन्योर्महात्मनः ।
पूजितं देवगन्धर्वैर्ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ ४६ ॥ धवककुभ-
कदम्बनारिकेलैः कुरवककेतकजम्बुपाटलाभिः । वटवरुणक-
वत्सनाभविल्वैः सरलकपित्थपियालशालतालैः ॥ ४७ ॥ वदरी-
कुन्दपुन्नागैरशोकाम्रातिमुक्तकैः । मधुकैः कोविदारैश्च चम्पकैः
पनसैस्तथा ॥ ४८ ॥ अन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युतम् । पुष्प-
गुल्मलताकीर्णं कदलीषण्डशोभितम् ॥ ४९ ॥ नानाशकुनिसंभोज्यैः
फलैर्वृक्षैरलङ्कृतम् । यथास्थानविनिक्षिप्तैर्भूषितं भस्मराशिभिः
॥ ५० ॥ रुरुवानरशार्दूलसिंहद्वीपिसमाकुलम् । कुरङ्गवर्हिणा-
कीर्णं मार्ज्जारभुजगावृतम् ॥ ५१ ॥ पूगैश्च मृगजातीनां महि-
षर्क्षनिषेवितम् । दिव्यस्त्रीगीतबहुलो मारुतोऽभिमुखो ववौ
॥ ५२ ॥ धारानिनादैर्विहगप्रणादैः शुभैस्तथा वृंहितैः कुञ्ज-
राणाम् । गीतैस्तथाकिन्नराणामुदारैः शुभैः स्वनैः सामगानाञ्च
वीर ॥ ५३ ॥ अचिन्त्य मनसाप्यन्यैः सरोभिः समलङ्कृतम् ।
विशालैश्चाग्निशरणैर्भूषितं कुसुमावृतैः ॥ ५४ ॥ विभूषितं पुण्य-
पवित्रतोयया सदा च जुष्टं नृप जह्नुकन्यया । विभूषितं धर्म्म-
भृतां वरिष्ठैर्महात्मभिर्वह्निसमानकल्पैः ॥ ५५ ॥ वाय्वाहारैरम्बुपै-
र्जप्यनित्यैः संप्रक्षालैर्योगिभिर्ध्याननित्यैः । धूमप्राशैरूष्मपैः क्षीर-
पैश्च संजुष्टञ्च ब्राह्मणेन्द्रैः समन्तात् ॥ ५६ ॥ गोचारिणोऽथाश्म-

कुट्टा दन्तोलूखलिकास्तथा । मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव मृगचारिणः ॥ ५७ ॥ अश्वत्थफलभक्ष्याश्च तथाह्युदकशायिनः । चीरचर्म्माम्बरधरास्तथावल्कलधारिणः ॥ ५८ ॥ सुदुःखान्नियमांस्तांस्तान्वहतः सुतपोधनान् । पश्यन्मुनीन् बहुविधान् प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ५९ ॥ सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः शिवादिभिर्भारतपुण्यकर्म्मभिः । रराज तच्चाश्रममण्डलं सदा दिवीव राजन् शशिमण्डलं यथा ॥ ६० ॥ क्रीड़न्ति सर्पैर्नकुला मृगैर्व्याघ्राश्च मित्रवत् । प्रभावाद्दीप्ततपसां सन्निकर्षान्महात्मनाम् ॥ ६१ ॥ तत्राश्रमपदे श्रेष्ठे सर्व्वभूतमनोरमे । सेवितं द्विजशार्दूलैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ६२ ॥ नानानियमविख्यातैरृषिभिः सुमहात्मभिः । प्रविशन्नेव चापश्यं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ६३ ॥ तेजसा तपसा चैव दीप्यमानं यथानलम् । शिष्यैरनुगतं शान्तं युवानं ब्राह्मणर्षभम् ॥ ६४ ॥ शिरसा वन्दमानं मामुपमन्युरभाषत । स्वागतं पुण्डरीकाक्ष सफलानि तपांसि नः । यः पूज्यः पूजयसि मां द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि ॥ ६५ ॥ तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मृगपक्षिष्वथाग्निषु । धर्म्मे च शिष्यवर्गे च समपृच्छमनामयम् ॥ ६६ ॥ ततो मां भगवानाह साम्ना परमवल्गुना । लप्स्यसे तनयं कृष्ण आत्मतुल्यमसंशयम् ॥ ६७ ॥ तपः सुमहदास्थाय तोषयेशानमीश्वरम् । इह देवः सपत्नीकः समाक्रीडत्यधोक्षज ॥ ६८ ॥ इहैनं दैवतश्रेष्ठं देवाः सर्षिगणाः पुरा । तपसा ब्रह्मचर्य्येण सत्येन च दमेन च ॥ ६९ ॥ तोषयित्वा शुभान् कामान् प्राप्तवन्तो जनार्द्दन । तेजसां तपसाञ्चैव निधिः स भगवानिह ॥ ७० ॥ शुभाशुभान्वितान् भावान् विसृजन् सङ्क्षिपन्नपि । आस्ते देव्या सहाचिन्त्यो यं प्रार्थयसि शत्रुहन् ॥ ७१ ॥ हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो मेरुकम्पनः । तेन सर्व्वामरैश्वर्य्यं सर्व्वात् प्राप्तं समार्बुदम् ॥ ७२ ॥ तस्यैव पुत्रप्रवरो मन्दरो नाम विश्रुतः । महा-

देववराच्छ्रक्रं वर्षायुदमयोधयत् ॥ ७३ ॥ विष्णोश्चक्रञ्च तद्धोरं वज्रमाखण्डलस्य च। शौर्य्यं पुराभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ७४ ॥ यत्तद्भगवता पूर्वं दत्तं चक्रं तवानघ। जलान्तरचरं हत्वा दैत्यञ्च बलगर्वितम् ॥ ७५ ॥ उत्पादितं वृषाङ्केण दीप्तं ज्वलनसन्निभम्। दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्द्धर्षं तेजसाद्भुतम् ॥ ७६॥ नशक्यं द्रष्टुमन्येन वर्ज्जयित्वा पिनाकिनम्। सुदर्शनं भवत्येवं भवेनोक्तं तदा तु तत् ॥ ७७ ॥ सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम प्रतिष्ठितम्। तज्जीर्णमभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ७८ ॥ ग्रहस्यातिबलस्याङ्गे वरदत्तस्य धीमतः। न शस्त्राणि वहन्त्यङ्गे चक्रवज्रशतान्यपि ॥ ७९ ॥ अर्द्द्यमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुबलीयसा। शिवदत्तवरान् जघ्नुरसुरेन्द्रान् सुरा भृशम् ॥ ८० ॥ तुष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतां ददौ। शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकेश्वरोऽभवत् ॥ ८१ ॥ ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाब्रवीत्। तथा पुत्रसहस्राणामयुतञ्च ददौ प्रभुः। कुशद्वीपञ्च स ददौ राज्येन भगवानजः ॥ ८२ ॥ तथाशतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः। येन वर्षशतं साग्रमात्ममांसैर्हुतोऽनलः ॥ ८३॥ तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति शङ्करः। तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽद्भुतः ॥ ८४ ॥ बलञ्च दैवतश्रेष्ठ शाश्वतं संप्रयच्छ मे। तथेति भगवानाह तस्य तद्वचनं प्रभुः ॥ ८५ ॥ स्वायम्भुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत् पुरा। आविश्य योगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ ८६ ॥ तस्मै चोपददौ पुत्रान् सहस्रं क्रतुसंमतान्। योगेश्वरं देवगीतं वेत्थ कृष्ण न संशयः ॥ ८७ ॥ याज्ञवल्क्य इति ख्यातः ऋषिः परमधार्मिकः। आराध्य स महादेवं प्राप्तवानतुलं यशः ॥ ८८ ॥ वेदव्यासश्च योगात्मा पराशरसुतो मुनिः। सोऽपि शङ्करमाराध्य प्राप्तवानतुलं यशः ॥ ८९ ॥ वालिखिल्या मघवता ह्यवज्ञाताः पुरा किल। तैः क्रुद्धैर्भगवान्

रुद्रस्तपसा तोषितो ह्यभूत् ॥ ९० ॥ तांश्चापि देवतश्रेष्ठः प्राह प्रीतो जगत्पतिः। सुपर्णं सोमहर्त्तारं तपसोत्पादयिष्यथः ॥९१॥ महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराभवन्। ताश्च सप्तकपालेन देवैरन्याः प्रवर्त्तिताः। ततः पानीयमभवत् प्रसन्ने त्र्यम्बके भुवि ॥ ९२ ॥ अत्रेर्भार्य्यापि भर्त्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी। नाहं तस्य मुनेर्भूयो वशगास्यां कथञ्चन ॥ ९३ ॥ इत्युक्त्वा सा महादेवमगच्छत् शरणं किल। निराहारा भयादत्रेस्त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ ९४ ॥ अशेत मुषलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा। तामब्रवीद्धसन् देवो भविता वै सुतस्तव ॥ ९५ ॥ विना भर्त्रा च रुद्रेण भविष्यति न संशयः। वंशे तवैव नाम्ना तु ख्यातिं यास्यति चेप्सिताम् ॥ ९६ ॥ विकर्णश्च महादेवं तथा भक्तः सुखावहम्। प्रसाद्य भगवान् सिद्धिं प्राप्तवान् मधुसूदन ॥ ९७ ॥ शाकल्यः संशितात्मा वै नववर्षशतान्यपि। आराधयामास भवं मनोयज्ञेन केशव ॥ ९८ ॥ तञ्चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविस्यसि। वत्साक्षया च ते कीर्त्तिस्त्रैलोक्ये वै भविष्यति ॥ ९९ ॥ अक्षयञ्च कुलं तेऽस्तु महर्षिभिरलंकृतम्। भविष्यति द्विजश्रेष्ठः सूत्रकर्त्ता सुतस्तव ॥ १०० ॥ सावर्णिश्चापि विख्यात ऋषिरासीत् कृते युगे। इह तेन तपस्तप्तं षष्टिवर्षशतन्यथ ॥ १०१ ॥ तमाह भगवान् रुद्रः साक्षात्तुष्टोऽस्मि तेऽनघ। ग्रन्थकृल्लोकविख्यातो भवितास्यजरामरः ॥ १०२ ॥ शक्रेण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनार्द्दन। आराधितोऽभूद्भक्तेन दिग्वासा भस्मगुण्ठितः ॥ १०३ ॥ आराध्य च महादेवं देवराज्यमवाप्तवान्। नारदेन तु भक्त्यासौ भव आराधितः पुरा। तस्य तुष्टो महादेवो जगौ देवगुरुर्गुरुः ॥१०४॥ तेजसा तपसा कीर्त्त्या त्वत् समो न भविष्यति। गीतेन वादितव्येन नित्यं मामनुयास्यसि ॥ १०५ ॥ मयापि च यथा दृष्टो देवदेवः पुरा विभो। साक्षात् पशुपतिस्तात तच्चापि शृणु

माधव ॥ १०६ ॥ यदर्थञ्च मया देवः प्रयतेन तथा विभो । प्रबोधितो महातेजास्तच्चापि शृणु विस्तरम् ॥ १०७ ॥ यदवाप्तञ्च मे पूर्वं देवदेवान्महेश्वरात् । तत् सर्वं निखिलेनाद्य कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ १०८ ॥ पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः । व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १०९ ॥ तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः । कस्यचित्त्वथ कालस्य धौम्येन सह माधव ॥ ११० ॥ आगच्छमाश्रमं क्रीड़न मुनीनां भावितात्मनाम् । तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना पयस्विनी । लक्षितञ्च मया क्षीरं स्वादुतो ह्यमृतोपमम् ॥ १११ ॥ ततोऽहमब्रुवं बाल्याज्जननीमात्मनस्तथा । क्षीरौदनसमायुक्तं भोजनं हि प्रयच्छ मे ॥११२॥ अभावाच्चैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा । ततः पिष्टं समालोड्य तोयेन सह माधव ॥ ११३ ॥ आवयोः क्षीरमित्येवं पानार्थं समुपानयत् । अथ गव्यं पयस्तात कदाचित् प्राशितं मया । पित्राहं यज्ञकाले हि नीतो ज्ञातिकुलं महत् ॥ ११४ ॥ तत्र सा क्षरते देवी दिव्या गौः सुरनन्दिनी । तस्याहं तत् पयः पीत्वा रसेन ह्यमृतोपमम् ॥ ११५ ॥ ज्ञात्वा क्षीरगुणांश्चैव उपलभ्य हि सम्भवम् । स च पिष्टरसस्तात न मे प्रीतिमुपावहत् ॥ ११६ ॥ ततोऽहमब्रुवं बाल्याज्जननीमात्मनस्तदा । नेदं क्षीरौदनं मातर्यत्त्वं मे दत्तवत्यसि ॥ ११७ ॥ ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता । पुत्रस्नेहात् परिष्वज्य मूर्द्धि चाघ्राय माधव ॥११८॥ कुतः क्षीरौदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् । वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम् ॥ ११९ ॥ आस्थितानां नदीं दिव्यां वालिखिल्यैर्निषेविताम् । कुतः क्षीरं वनस्थानां मुनीनां गिरिवासिनाम् ॥ १२० ॥ पावनानां वनाशानां वनाश्रमनिवासिनाम् । ग्राम्याहारनिवृत्तानामरण्यफलभोजिनाम् ॥ १२१ ॥ नास्ति पुत्र पयोऽरण्ये सुरभीगोत्रवर्जिते । नदीगह्वरशैलेषु तीर्थेषु विवि-

षेषु च ॥ १२२ ॥ तपसा जप्यनित्यानां शिवो नः परमा गतिः ।
अप्रमाद्य विरूपाचं वरदं स्थाणुमव्ययम् ॥ १२३ ॥ कुतः चीरौ-
दनं वत्स सुखानि वसनानि च । तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन
शङ्करम् ॥ १२४ ॥ तत् प्रसादाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ।
जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदा प्रभृति मधुसूदन् ॥ १२५ ॥ प्राञ्जलिः
प्रणतो भूत्वा इदमम्बामचोदयम् । कोऽयमम्ब महादेवः स कथञ्च
प्रसीदति ॥ १२६ ॥ कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथन्नु न ।
तुष्यते वा कथं शर्वो रूपं तस्य च कीदृशम् । कथं ज्ञेयः प्रसन्नो
वा दर्शयेज्जननी मम ॥ १२७ ॥ एवमुक्ता तदा कृष्ण माता मे
सुतवत्सला । मूर्द्धन्याघ्राय गोविन्द सवाष्पाकुललोचना ॥ १२८ ॥
प्रमार्ज्जतीव गात्राणि मम वै मधुसूदन । दैन्यमालम्ब्य जननी
इदमाह सुरोत्तम ॥ १२९ ॥

अम्बोवाच । दुर्विज्ञेयो महादेवो दुराधारो दुरन्तकः ।
दुराबाधश्च दुर्ग्राह्यो दुर्द्दृश्यो ह्यकृतात्मभिः ॥ १३० ॥ यस्य रूपा-
ण्यनेकानि प्रवदन्ति मनीषिणः । स्थानानि च विचित्राणि प्रसा-
दाश्चाप्यनेकशः ॥ १३१ ॥ को हि तत्त्वेन तद्वेद ईशस्य चरितं
शुभम् । कृतवान् यानि रूपाणि देवदेवः पुरा किल ॥ १३२ ॥
क्रीडते च तथा शर्वः प्रसीदति यथा च वै । हृदिस्थः सर्वभूतानां
विश्वरूपो महेश्वरः ॥ १३३ ॥ भक्तानामनुकम्पार्थं दर्शनञ्च यथा-
श्रुतम् । मुनीनां ब्रुवतां दिव्यमीशानचरितं शुभम् ॥ १३४ ॥
कृतवान् यानि रूपाणि कथितानि दिवौकसैः । अनुग्रहार्थं
विप्राणां शृणु वत्स समासतः । तानि ते कीर्त्तयिष्यामि यन्मां
त्वं परिपृच्छसि ॥ १३५ ॥

अम्बोवाच । ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां रुद्रादित्याश्विनामपि ।
विश्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भवः ॥ १३६ ॥ नराणां चैव
नारीणां तथा प्रेतपिशाचयोः । किरातशवराणाञ्च जलजाना-

मनेकशः । करोति भगवान् रूपाण्याटव्यशवराण्यपि ॥ १३७ ॥
कूर्मो मत्स्यस्तथा शङ्खः प्रवालांकुरभूषणः ॥ १३८ ॥ यक्षराक्षस-
सर्पाणां दैत्यदानवयोरपि । वपुर्धारयते देवो भूयश्च बिलवासि-
नाम् ॥ १३९ ॥ व्याघ्रसिंहमृगाणाञ्च तरक्षृक्षपतत्रिणाम् ।
उलूकस्य शृगालानां रूपाणि कुरुतेऽपि च ॥ १४० ॥ हंसकाक-
मयूराणां कृकलासकसारसाम् । रूपाणि च बलाकानां गृध्र-
चक्राङ्गयोरपि ॥ १४१ ॥ करोति चासरूपाणि धारयत्यपि पर्व-
तान् । गोरूपश्च महादेवो हस्त्यश्वोष्ट्रखराकृतिः ॥ १४२ ॥ छाग-
शार्दूलरूपश्च अनेकमृगरूपधृक् । अण्डजानाञ्च दिव्यानां वपु-
र्धारयते भवः ॥ १४३ ॥ दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजानां
धारणस्तथा । षण्मुखो वै बहुमुखस्त्रिनेत्रो बहुशीर्षकः ॥ १४४ ॥
अनेककटिपादश्च अनेकोदरवक्त्रधृक् । अनेकपाणिपार्श्वश्च अनेक-
गणसंवृतः ॥ १४५ ॥ ऋषिगन्धर्वरूपश्च सिद्धचारणरूपधृक् ।
भस्मपाण्डुरगात्रश्च चन्द्रार्द्धकृतभूषणः ॥ १४६ ॥ अनेकरावसंघुष्ट-
श्चानेकस्तुतिसंस्तुतः । सर्वभूतान्तकः शर्वः सर्वलोकप्रतिष्ठितः
॥ १४७ ॥ सर्वलोकान्तरात्मा च सर्वगः सर्ववाद्यपि । सर्वत्र
भगवान् ज्ञेयो हृदिस्थः सर्वदेहिनाम् ॥ १४८ ॥ यो हि यं
कामयेत् कामं यस्मिन्नर्थेऽर्च्यते पुनः । तत् सर्वं वेत्ति देवेशस्तं
प्रपद्य यदीच्छसि ॥ १४९ ॥ नन्दते कुप्यते चापि तथा हुङ्कारय-
त्यपि । चक्री शूली गदापाणिर्मुषली खड्गपट्टिशी ॥ १५० ॥
भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली । नागयज्ञोपवीती
च नागचर्मोत्तरच्छदः ॥ १५१ ॥ हसते गायते चैव नृत्यते च
मनोहरम् । वादयत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्युतः ॥ १५२ ॥
वल्गते जृम्भते चैव रुदते रोदयत्यपि । उन्मत्तोमत्तरूपश्च भाषते
चापि सुस्वरः ॥ १५३ ॥ अतीव हससे रौद्रस्त्रासयन्नयनैर्ज्वलन् ।
जागर्त्ति चैव स्वपिति जृम्भते च यथासुखम् ॥ १५४ ॥ जपते

जप्यते चैव तपते तप्यते पुनः। ददाति प्रतिगृह्णाति युञ्जते
ध्यायतेऽपि च ॥ १५५ ॥ वेदिमध्ये तथा यूपे गोष्ठमध्ये हुताशने।
दृश्यतेऽदृश्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा ॥ १५६ ॥ क्रीड़ते
ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च। ऊर्द्ध्वकेशो महाकेशो नग्नो
विकृतलोचनः ॥ १५७ ॥ गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पाण्डुरो धूम्र-
लोहितः। विकृताक्षो विशालाक्षो दिग्वासाः सर्ववासकः ॥१५८॥
अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपाद्यरूपिणः। अनाद्यन्तमजस्यान्तं
वेत्स्यते कोऽस्य तत्त्वतः ॥ १५९ ॥ हृदि प्राणो मनो जीवो
योगात्मा योगसंज्ञितः। ध्यानं तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महे-
श्वरः ॥ १६० ॥ वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचनः। एकवक्त्रो
द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः ॥ १६१ ॥ तद्भक्तस्तद्गतो नित्यं
तन्निष्ठस्तत्परायणः। भज पुत्र महादेवं ततः प्राप्स्यसि चेप्सि-
तम् ॥ १६२ ॥ जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन्। मम
भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ १६३ ॥ ततोऽहं तप आस्थाय
तोषयामास शङ्करम्। एकं वर्षसहस्रन्तु वामाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः
॥ १६४ ॥ एकं वर्षशतञ्चैव फलाहारस्ततोऽभवम्। द्वितीयं शीर्ण-
पर्णाशी तृतीयञ्चाम्बुभोजनः ॥ १६५ ॥ शतानि सप्त चैवाहं वायु-
भक्षस्तदाभवम्। एवं वर्षसहस्रन्तु दिव्यमाराधितो मया ॥१६६॥
ततस्तुष्टो महादेवो सर्वलोकेश्वरः प्रभुः। एकभक्तः इति ज्ञात्वा
जिज्ञासां कुरुते तदा ॥ १६७ ॥ शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वैर्देव-
गणैर्वृतः। सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशाः ॥ १६८ ॥
सुधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मदोत्कटम्। आवेष्टितकरं घोरं
चतुर्दंष्ट्रं महागजम् ॥ १६९ ॥ समास्थितः स भगवान् दीप्यमानः
स्वतेजसा। आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ १७० ॥
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि। सेव्यमानोऽप्सरोभिश्च
दिव्यगन्धर्वनादितैः ॥ १७१ ॥ ततो मामाह देवेन्द्रस्तुष्टस्तेऽहं

द्विजोत्तम। वरं वृणीष्व मत्तस्त्वं यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ १७२ ॥
शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाभवम्। अब्रुवञ्च तदा कृष्ण
देवराजमिदम्वचः ॥ १७३ ॥ नाहं त्वत्तो वरं काङ्क्षे नान्यस्मा-
दपि दैवतात्। महादेवादृते सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १७४ ॥
सत्यं सत्यं हि नः शक्र वाक्यमेतत् सुनिश्चितम्। न यन्महेश्वरं
मुक्त्वा कथान्या मम रोचते ॥ १७५ ॥ पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः
कृमिरथ वा तरुरप्यनेकशाखः। अपशुपतिवरप्रसादजा मे
त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा ॥ १७६ ॥ जन्म श्वपाकमध्येऽपि
मेऽस्तु हरचरणवन्दनरतस्य। मानीश्वरभक्तो भवानि भवनेऽपि
शक्रस्य ॥ १७७ ॥ वायम्वुभुजोऽपि सतो नरस्य दुःखचयः कुत-
स्तस्य। भवति हि सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ॥१७८॥
अलमन्याभिस्तेषां कथाभिरप्यन्यधर्मयुक्ताभिः। येषां न क्षण-
मपि रुचितो हरचरणस्मरणविच्छेदः ॥ १७९ ॥ हरचरणनिरत-
मतिना भवितव्यमनार्जवं युगं प्राप्य। संसारभयं न भवति हर-
भक्तिरसायनं पीत्वा ॥ १८० ॥ दिवसं दिवसार्द्धं वा मुहूर्त्तं वा
क्षणं लवम्। न ह्यलव्धप्रसादस्य भक्तिर्भवति शङ्करे ॥ १८१ ॥
अपि कीटपतङ्गो वा भवेयं शङ्कराज्ञया। न तु शक्र त्वया दत्तं
त्रैलोक्यमपि कामये ॥ १८२ ॥ श्वापि महेश्वरवचनात् भवामि
स हि नः परः कामः। त्रिदशगणराज्यमपि खलु नेच्छाम्यमहे-
श्वराज्ञप्तम् ॥ १८३ ॥ न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं न ब्रह्मलोकं
न च निष्कलत्वम्। न सर्वकामानखिलान् वृणोमि हरस्य दास-
त्वमहं वृणोमि ॥ १८४ ॥ यावच्छशाङ्कधवलामलबद्धमौलिर्न
प्रीयते पशुपतिर्भगवान्ममेशः। तावज्जरामरणजन्मशताभिघातै-
र्दुःखानि देहविहितानि समुद्वहामि ॥ १८५ ॥ दिवसकरशशाङ्क-
वह्निदीप्तं त्रिभुवनसारमसारमाद्यमेकम्। अजरममरमप्रसाद्य
रुद्रं जगति पुमानिह को लभेत शान्तिम् ॥ १८६ ॥ यदि नाम

जन्म भूयो भवति मदीयैः पुनर्दोषैः। तस्मिन् तस्मिन् जन्मनि भवे भवेऽस्मोऽच्चया भक्तिः ॥ १८७ ॥

शक्र उवाच। कः पुनर्भवने हेतुरीशे कारणकारणे। येन सर्वादृतेऽन्यस्मात् प्रसादं नाभिकाङ्क्षसि ॥ १८८ ॥

उपमन्युरुवाच। सदसद्व्यक्तमव्यक्तं यमाहुर्ब्रह्मवादिनः। नित्यमेकमनेकञ्च वरं तस्माद्वृणीमहे ॥ १८९ ॥ अनादिमध्यपर्य्यन्तं ज्ञानैश्वर्य्यमचिन्तितम्। आत्मानं परमं यस्मादरं तस्माद्वृणीमहे ॥ १९० ॥ ऐश्वर्य्यं सकलं यस्मादनुत्पादितमव्ययम्। अबीजाद्बीजसम्भूतं वरं तस्माद्वृणीमहे ॥ १९१ ॥ तमसः परमं ज्योतिः तपस्तद्वृत्तिनां परम्। यं ज्ञात्वा नानुशोचन्ति वरं तस्माद्वृणीमहे ॥ १९२ ॥ भूतभावनभावज्ञं सर्वभूताद्भिभावनम्। सर्वगं सर्वदं देवं पूजयामि पुरन्दर ॥ १९३ ॥ हेतुवादैर्विनिर्मुक्तं साङ्ख्ययोगार्थदं परम्। यमुपासन्ति तत्त्वज्ञा वरं तस्माद्वृणीमहे ॥ १९४ ॥ मघवन् मघवात्मानं यं वदन्ति सुरेश्वरम्। सर्वभूतगुरुं देवं वरं तस्माद्वृणीमहे ॥ १९५ ॥ यः पूर्वमसृजद्देवं ब्रह्माणं लोकभावनम्। अण्डमाकाशमापूर्य्य वरं तस्माद्वृणीमहे ॥ १९६ ॥ अग्निरापोऽनिलः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान्। स्रष्टा चैषां भवेद्योऽन्यो ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ १९७ ॥ मनोमतिरहङ्कारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च। ब्रूहि चैषां भवेच्छक्र कोऽन्योऽस्ति परमः शिवात् ॥ १९८ ॥ स्रष्टारं भवनस्येह वदन्ति हि पितामहम्। आराध्य स तु देवेशमश्नुते महतीं श्रियम् ॥ १९९ ॥ भगवत्युत्तमैश्वर्य्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमम्। विद्यते वै महादेवात् ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ २०० ॥ दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्द्दनात्। कोऽन्यः शक्नोति देवेशाद्दितेः सम्पादितुं सुतान् ॥ २०१ ॥ दिक्कालसूर्य्यतेजांसि ग्रहवायुम्बुतारकाः। विद्धि त्वेते महादेवात् ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ २०२ ॥ अथोत्पत्तौ विनाशे

वा यक्षस्य त्रिपुरस्य वा । दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्द्दनः ॥ २०३ ॥ किन्नात्र बहुभिः सूक्तैर्हेतुवादैः पुरन्दर । सहस्रनयनं दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम॥ २०४॥ पूजितं सिद्धगन्धर्वैर्देवैश्च ऋषिभिस्तथा । देवदेवप्रसादेन तत् सर्वं कुशिकोत्तम ॥ २०५ ॥ अव्यक्तमुक्तकेशाय सर्वगस्येदमात्मकम् । चेतनाचेतनाद्येषु शक्र विद्धि महेश्वरात् ॥ २०६ ॥ भुवाद्येषु महान्तेषु लोकालोकान्तरेषु च । द्वीपस्थाने च मेरोश्च विभवेष्वन्तरेषु च । भगवन् मघवन् देवं वदन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ २०७ ॥ यदि देवासुराः शक्रः पश्यन्त्यन्यां भवाकृतिम् । किं न गच्छन्ति शरणमर्द्दिताश्चासुरैः सुराः ॥२०८॥ अभिघातेषु देवानां सयक्षोरगरक्षसाम् । परस्परविनाशेषु स्वस्थानैश्वर्य्यदो भवः ॥ २०९ ॥ अन्धकस्याथ शुक्रस्य दुन्दुभेर्महिषस्य च । यक्षेन्द्रबलरक्षःसु निवातकवचेषु च । वरदानावघाताय ब्रूहि कोऽन्यो महेश्वरात् ॥ २१० ॥ सुरासुरगुरोर्वक्त्रे कस्य रेतः पुरा हुतम् । कस्य वान्यस्य रेतस्तद्येन हैमगिरिः कृतः ॥ २११ ॥ दिग्वासाः कीर्त्त्यते कोऽन्यो लोके कश्चोर्द्ध्वरेतसः । कस्य चार्द्धे स्थिता कान्ता अनङ्गः केन निर्ज्जितः ॥ २१२ ॥ ब्रूहीन्द्र परमं स्थानं कस्य देवैः प्रशस्यते । श्मशाने कस्य क्रीड़ार्थं नृत्ये वा कोऽभिभाष्यते ॥ २१३ ॥ कस्यैश्वर्य्यं समानं वा भूतैः को वापि क्रीड़ते । कस्य तुल्यबला देवगणाश्चैश्वर्य्यदर्पिताः ॥ २१४ ॥ घुष्यते ह्यचलं स्थानं कस्य त्रैलोक्यपूजितम् । वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः ॥ २१५ ॥ कस्माच्चौषधिसम्पत्तिः को वा धारयते वसु । प्रकामं क्रीड़ते को वा त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ २१६ ॥ ज्ञानसिद्धिक्रियायोगैः सेव्यमानश्च योगिभिः । ऋषिगन्धर्वसिद्धैश्च कारणं विद्धि तं हरे ॥ २१७ ॥ कर्म्मयोगक्रियायोगैः सेव्यमानः सुरासुरैः । नित्यं कर्म्मफलैर्हीनं तमहं कारणं वदे ॥ २१८ ॥ स्थूलसूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्यं गुणगोचरम् । गुणहीनं

गुणाध्यक्षं परं माहेश्वरं पदम् ॥ २१९ ॥ स्थित्युत्पत्त्योः कारणञ्च लोका लोकान्तकारणम्। भूतं भव्यं भविष्यञ्च जनकं सर्वकारणम् ॥ २२० ॥ अक्षरं क्षरमव्यक्तं विद्याविद्ये कृताकृते। धर्माधर्मौ यतः शक्र तमहं कारणं वदे ॥ २२१ ॥ प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र पश्य लिङ्गं भगाङ्कितम्। देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिसंहारहेतुना ॥ २२२ ॥ मात्रा पूर्वं समाख्यातं कारणं लोककारणम्। नास्ति चेशात् परं शक्र तं प्रपद्य यदीच्छसि ॥ २२३ ॥ प्रत्यक्षं ननु ते सुरेश विदितं संयोगलिङ्गोद्भवं त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणगुणं ब्रह्मादिरेतोद्भवम्। यद्ब्रह्मेन्द्रहुताशविष्णुसहिता देवाश्च दैत्यासुरा नान्यत्कामसहस्रकच्छन्दितधियः शंसन्ति यस्मात् परम् ॥२२४॥ तं देवं सचराचरस्य विदितं व्याख्यातदेवोत्तमम्। कामार्थी वरयामि संयतमना मोक्षाय सद्यः शिवम् ॥ २२५ ॥ हेतुभिर्वा किमन्यैस्तैरीशः कारणकारणम्। न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्चितं सुरैः ॥ २२६ ॥ कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्त्वा महेश्वरम्। अर्च्यतेऽर्चितपूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥ २२७ ॥ यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वञ्चापि सह दैवतैः। अर्चयेथाः सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥ २२८ ॥ न पद्माङ्का न चक्राङ्का न वज्राङ्का यतः प्रजा। लिङ्गाङ्का च भगाङ्का च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ॥ २२९ ॥ देव्याः कारणरूपभावजनिताः सर्वा भगाङ्काः स्त्रियो लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषाः प्रत्यक्षचिह्नीकृताः। योऽन्यत् कारणमीश्वरात् प्रवदते देव्या च यन्नाङ्कितं त्रैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान् वाह्यो भवेद्दुर्मतिः ॥ २३० ॥ पुंलिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं विद्धि चाप्युमाम्। द्वाभ्यां तनुभ्यां व्याप्तं हि चराचरमिदं जगत् ॥ २३१ ॥ तस्माद्वरमहं काङ्क्षे निधनं वापि कौशिक। गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ॥ २३२ ॥ काममेष वरो मेऽस्तु शापो वाथ महेश्वरात्। न चान्यां देवतां काङ्क्षे

सर्वकामफलामपि ॥ २३३ ॥ एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितेन्द्रियः । न प्रसीदति मे देवः किमेतदिति चिन्तयन् ॥ २३४ ॥ अथापश्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः । हंसकुन्देन्दुसदृशं मृणालरजतप्रभम् ॥ २३५ ॥ वृषरूपधरं साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् । कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनम् ॥ २३६ ॥ वज्रसारमयैः शृङ्गैर्निष्टप्तकनकप्रभैः । सुतीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्रैरुत्किरन्तमिवावनिम् ॥ २३७ ॥ जाम्बूनदेन नाम्ना च सर्वतः समलंकृतम् । सुवक्त्रखुरनासञ्च सुकर्णं सुकटीतटम् ॥ २३८ ॥ सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् । ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य धिष्ठितम् ॥ २३९ ॥ तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमम् । तमास्थितश्च भगवान् देवदेवः सहोमया ॥ २४० ॥ अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोडुराट् । तस्य तेजोभवो वह्निः समेघस्तनयित्नुमान् ॥ २४१ ॥ सहस्रमिव सूर्य्याणां सर्वमापूर्य्य धिष्ठितम् । ऐश्वरन्तु तदा तेजः सम्वर्त्तक इवानलः । युगान्ते सर्वभूतानां दिधक्षुरिव चोद्यतः ॥ २४२ ॥ तेजसा तु तदाव्याप्तं दुर्निरीक्ष्यं समन्ततः । पुनरुद्विग्नहृदयः किमेतदिति चिन्तयन् ॥ २४३ ॥ मुहूर्त्तमिव तत्तेजो व्याप्तं सर्वा दिशो दश । प्रशान्तं दिक्षु सर्वासु देवदेवस्य मायया ॥ २४४ ॥ अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं महेश्वरम् । सौरभेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकम् ॥ २४५ ॥ सहितं चारुसर्वाङ्ग्या पार्वत्या परमेश्वरम । नीलकण्ठं महात्मानमसक्तं तेजसां निधिम् । अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वाभरणभूषितम् ॥ २४६ ॥ शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनम् । शुक्लध्वजमनाधृष्यं शुक्लयज्ञोपवीतिनम् ॥ २४७ ॥ गायद्भिर्नृत्यमानैश्च वादयद्भिश्च सर्वशः । वृतं पार्श्वचरैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ २४८ ॥ बालेन्दुमुकुटं पाण्डुं शरच्चन्द्रमिवोदितम् । त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्य्यैरिवोदितैः ॥ २४९ ॥ अशोभत च

देवस्य माला गात्रे सितप्रभे। जातरूपमयैः पद्मैर्ग्रथिता रत्न-भूषिता ॥ २५० ॥ मूर्त्तिमन्ति तथास्त्राणि सर्वतेजोमयानि च। मया दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥ २५१ ॥ इन्द्रायुध-सवर्णाभं धनुस्तस्य महात्मनः। पिनाकमिति यत् ख्यातं स च वै पन्नगो महान् ॥ २५२ ॥ सप्तशीर्षो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोल्बणः। ज्यावेष्टित महाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ॥ २५३ ॥ शरश्च सूर्य्यसङ्काशः कालानलसमद्युतिः। यत्तदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ २५४ ॥ अद्वितीयमनिर्द्देश्यं सर्वभूतभया-वहम्। सस्फुलिङ्गं महाकायं विसृजन्तमिवानलम् ॥ २५५ ॥ एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरम्। सहस्रभुजजिह्वाक्ष-मुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ २५६ ॥ ब्राह्मान्नारायणादैन्द्रादाग्नेया-दपि वारुणात्। यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम् ॥२५७॥ येन तत्त्रिपुरं दग्ध्वा क्षणाद्भस्मीकृतं पुरा। शरेणैकेन गोविन्द महादेवेन लीलया ॥ २५८ ॥ निर्ददाह जगत् कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम्। महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषार्द्धान्नसंशयः ॥ २५९ ॥ नावध्यो यस्य लोकेऽस्मिन् ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि। तदहं दृष्टवां-स्तात आश्चर्य्याद्भुतमुत्तमम् ॥ २६० ॥ गुह्यमस्त्रं परञ्चान्यत्तत्तुल्य-मधिकं हि वा। यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ॥२६१॥ दारयेद्यां महीं कृत्स्नां शोषयेद्वा महोदधिम्। संहरेद्वा जगत् कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ॥ २६२ ॥ यौवनाश्वो हतो येन मान्धाता सबलः पुरा। चक्रवर्त्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ २६३ ॥ महाबलो महावीर्य्यः शक्रतुल्यपराक्रमः। करस्थेनैव गोविन्द लवणस्येह रक्षसः ॥ २६४ ॥ तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रं सुभीमं लोमहर्षणम्। त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा तर्जमानमिव स्थितम् ॥ २६५ ॥ विधूमं सार्च्चिषं कृष्ण कालसूर्य्यमिवोदितम्। सर्पहस्तमनिर्द्देश्यं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ २६६ ॥ दृष्टवानस्मि

गोविन्द तदस्त्रं रुद्रसन्निधौ। परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा ॥ २६७ ॥ महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां क्षयङ्करः। कार्त्तवीर्य्यो हतो येन चक्रवर्त्ती महामृधे ॥ २६८ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता। जामदग्न्येन गोविन्द रामेणाक्लिष्टकर्म्मणा ॥ २६९ ॥ दीप्तधारः सुरौद्रास्यः सर्पकण्ठाग्रधिष्ठितः। अभवच्छूलिनोऽभ्यासे दीप्तवह्निशिखोपमः ॥ २७० ॥ असङ्ख्येयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः। प्राधान्यतो मयैतानि कीर्त्तितानि तवानघ ॥ २७१ ॥ सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः। दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ २७२ ॥ वामपार्श्वगतश्चापि तथा नारायणः स्थितः। वैनतेयं समारुह्य शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २७३ ॥ स्कन्दो मयूरमास्थाय स्थितो देव्याः समीपतः। शक्तिघण्टे समादाय द्वितीय इव पावकः ॥ २७४ ॥ पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम्। शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥ २७५ ॥ स्वायम्भुवाद्या मुनयो भृग्वाद्याश्चर्षयस्तथा। शक्राद्या देवताश्चैव सर्व एव समभ्ययुः ॥ २७६ ॥ सर्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधाः स्थिताः। तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवार्य्य समन्ततः ॥ २७७ ॥ अस्तुवन् विविधैस्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा। ब्रह्मा भवं तदास्तौषीद्रथन्तरमुदीरयन् ॥ २७८ ॥ ज्येष्ठ साम्ना च देवेशं जगौ नारायणस्तदा। गृणन् ब्रह्म परं शक्रः शतरुद्रियमुत्तमम् ॥ २७९ ॥ ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः। अशोभन्त महात्मानस्त्रयस्त्रय इवाग्नयः ॥ २८० ॥ तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवाञ्छिवः। शरदभ्रविनिर्मुक्तः परिधिस्थ इवांशुमान् ॥ २८१ ॥ अयुतानि च चन्द्रार्कानपश्यं दिवि केशव। ततोऽहमस्तुवं देवं विश्वस्य जगतः पतिम् ॥ २८२ ॥

उपमन्युरुवाच। ओं नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै नमः।

शक्ररूपाय शक्राय शक्रवेशधराय च ॥ २८३ ॥ नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलायारुणाय च । पिनाकपाणये नित्यं शङ्खशूलधराय च ॥ २८४ ॥ नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णकुञ्चितमूर्द्धजे । कृष्णाजिनोत्तरीयाय कृष्णाष्टमिरताय च ॥ २८५ ॥ शुक्लवर्णाय शुक्लाय शुक्लाम्बरधराय च । शुक्लभस्मावलिप्ताय शुक्लकर्म्मरताय च ॥२८६॥ नमोऽस्तु रक्तवर्णाय रक्ताम्बरधराय च । रक्तध्वजपताकाय रक्तस्रगनुलेपिने ॥ २८७ ॥ नमोऽस्तु पीतवर्णाय पीताम्बरधराय च । पीतध्वजपताकाय पीतस्रगनुलेपिने । नमोऽस्तूच्छ्रितछत्राय किरीटवरधारिणे ॥ २८८ ॥ अर्द्धहारार्द्धकेयूर अर्द्धकुण्डलकर्णिने । नमः पवनवेगाय नमो देवाय वै नमः ॥ २८९ ॥ सुरेन्द्राय मुनीन्द्राय महेन्द्राय नमोऽस्तु ते । नमः पद्मार्द्धमालाय उत्पलैर्मिश्रिताय च ॥ २९० ॥ अर्द्धचन्दनलिप्ताय अर्द्धस्रगनुलेपिने ॥ २९१ ॥ नम आदित्यवर्णाय आदित्यप्रतिमाय च । नम आदित्यवक्त्राय आदित्यनयनाय च ॥ २९२ ॥ नमः सोमाय सौम्याय सौम्यचक्रधराय च । सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यदंष्ट्राविभूषिणे ॥ २९३ ॥ नमः श्यामाय गौराय अर्द्धपीतार्द्धपाण्डवे । नारीनरशरीराय स्त्रीपुंसाय नमोऽस्तु ते ॥ २९४ ॥ नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च । दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च । नमोऽस्तु गणगीताय गणवृन्दरताय च । गणानुजातमार्गाय गणनित्यव्रताय च ॥ २९५ ॥ नमः श्वेताभ्रवर्णाय सन्ध्यारागप्रभाय च । अनुद्दिष्टाभिधानाय स्वरूपाय नमोऽस्तु ते । नमो रक्ताग्रवासाय रक्तसूत्रधराय च ॥ २९६ ॥ रक्तमालाविचित्राय रक्ताम्बरधराय च । मणिभूषितमूर्द्धाय नमश्चन्द्रार्द्धभूषिणे ॥ २९७ ॥ विचित्रमणिमूर्द्धाय कुसुमाष्टधराय च । नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्रशशिलोचने ॥ २९८ ॥ अग्निरूपाय कान्ताय नमोऽस्तु ग्रहणाय च । खचराय नमस्तुभ्यं गोस्वराभिरताय च ॥ २९९ ॥ भूच-

राय भुवनाय अनन्ताय शिवाय च। नमो दिग्वाससे नित्यमधि-
वाससुवाससे ॥ ३०० ॥ नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिसुखाय च।
नित्यमुद्दहमुकुटे महाकेयूरधारिणे ॥ ३०१ ॥ सर्पकण्ठोपहाराय
विचित्राभरणाय च। नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रशतलोचने ॥३०२॥
स्त्रीपुंसाय नपुंसाय नमः साङ्ख्याय योगिने। शंयोरभिस्रवन्ताय
अथर्वाय नमो नमः ॥ ३०३ ॥ नमः सर्वार्त्तिनाशाय नमः शोक-
हराय च। नमो मेघनिनादाय बहुमायाधराय च ॥ ३०४ ॥
बीजक्षेत्राभिपालाय स्रष्टाराय नमो नमः। नमः सर्वसुरेशाय
विश्वेशाय नमो नमः ॥ ३०५ ॥ नमः पवनवेगाय नमः पवन-
रूपिणे। नमः काञ्चनमालाय गिरिमालाय वै नमः ॥ ३०६ ॥
नमः सुरारिमालाय चण्डवेगाय वै नमः। ब्रह्मशिरोपहर्त्ताय
महिषघ्नाय वै नमः ॥ ३०७ ॥ नमस्त्रिरूपधराय सर्वरूपधराय
च। नमस्त्रिपुरहर्त्ताय यज्ञविध्वंसनाय च ॥ ३०८ ॥ नमः
कामाङ्गनाशाय कालदण्डधराय च। नमः स्कन्दविशाखाय ब्रह्म-
दण्डाय वै नमः ॥ ३०९ ॥ नमो भवाय सर्वाय विश्वरूपाय वै
नमः। ईशानाय भवघ्नाय नमोऽस्त्वन्धकघातिने ॥ ३१० ॥ नमो
विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः। त्वं नो गतिश्च श्रेष्ठश्च
त्वमेव हृदयं तथा ॥ ३११ ॥ त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नील-
लोहितः। आत्मा च सर्वभूतानां सांख्ये पुरुष उच्यते ॥ ३१२ ॥
ऋषभस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः। गृहस्थस्त्वमा-
श्रमिणामीश्वराणां महेश्वरः ॥ ३१३ ॥ कुवेरः सर्वयक्षाणां
क्रतूनां विष्णुरुच्यते। पर्वतानां भवान्मेरुर्नक्षत्राणाञ्च चन्द्रमाः
॥ ३१४ ॥ वशिष्ठस्त्वमृषीणाञ्च ग्रहाणां सूर्य्य उच्यते। अरण्यानां
पशूनाञ्च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ॥ ३१५ ॥ ग्राम्याणां गोवृषश्चासि
भवांल्लोकप्रपूजितः। आदित्यानां भवान् विष्णुर्वसूनाञ्चैव पावकः
॥ ३१६ ॥ पक्षिणां वैनतेयस्त्वमनन्तो भुजगेषु च। सामवेदश्च

वेदानां यजुषां शतरुद्रियम् ॥ ३१७ ॥ सनत्कुमारो योगीनां
सांख्यानां कपिलो ह्यसि। शक्रोऽसि मरुतां देव पितॄणां देव-
राड़सि ॥ ३१८ ॥ ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोच उच्यसे।
चीरोदः सागराणाञ्च शैलानां हिमवान् गिरिः ॥ ३१९ ॥ वर्णानां
ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीचितो द्विजः। आदिस्त्वमसि लोकानां
संहर्त्ता काल एव च ॥ ३२० ॥ यच्चान्यदपि लोके वै सर्वतेजो-
ऽधिकं स्मृतम्। तत् सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ॥३२१॥
नमस्ते भगवन् देव नमस्ते भक्तवत्सल। योगीश्वर नमस्तेऽस्तु
नमस्ते विश्वसम्भव ॥ ३२२ ॥ प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य कृप-
णस्य च। अनैश्वर्य्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥ ३२३ ॥ यच्चा-
पराधं कृतवानज्ञानात् परमेश्वर। मद्भक्त इति देवेश तत् सर्वं
चन्तुमर्हसि ॥ ३२४ ॥ मोहितश्चास्मि देवेश त्वया रूपविपर्य्ययात्।
नार्घ्यन्ते न मया दत्तं पाद्यञ्चापि महेश्वर ॥३२५॥ एवं स्तुत्वाहमीशानं पाद्यमर्घ्यञ्च भक्तितः। कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै
न्यवेदयम् ॥ ३२६ ॥ ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता।
पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम मूर्द्धनि ॥ ३२७ ॥ दुन्दुभिश्च
तदा दिव्यस्ताड़ितो देवकिङ्करैः। ववौ च मारुतः पुण्यः शुचि-
गन्धः सुखावहः ॥ ३२८ ॥ ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृष-
ध्वजः। अब्रवीत्त्रिदशांस्तत्र हर्षयन्निव मां तदा ॥ ३२९ ॥ पश्यध्वं
त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः। मयि भक्तिं परां नित्यमेक-
भावादवस्थिताम् ॥ ३३० ॥ एवमुक्तास्तदा कृष्ण सुरास्ते शूल-
पाणिना। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ ३३१ ॥
भगवन् देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते। लभतां सर्वकामेभ्यः फलं
त्वत्तो द्विजोत्तमः ॥ ३३२ ॥ एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभि-
स्तथा। आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शङ्करः ॥ ३३३ ॥

श्रीभगवानुवाच। वत्सोपमन्यो तुष्टोऽस्मि पश्य मां मुनि-

पुङ्गव । दृढभक्तोऽसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि ॥ ३३४ ॥
अनया शिवभक्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहम् । तस्मात् सर्वान् ददा-
म्यद्य कामांस्तव यथेप्सितान् ॥ ३३५ ॥ एवमुक्तस्य चैवाथ महा-
देवेन धीमता । हर्षादश्रूण्यवर्त्तन्त रोमहर्षश्चजायत ॥ ३३६ ॥
अब्रुवञ्च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा । जानुभ्यामवनीं गत्वा प्रणम्य
च पुनः पुनः ॥ ३३७ ॥ अद्य जातो ह्यहं देव सफलं जन्म चाद्य
मे । सुरासुरगुरोर्देवो यत्तिष्ठति ममाग्रतः ॥ ३३८ ॥ यं न
पश्यन्ति चाराध्य देवा ह्यमितविक्रमम् । तमहं दृष्टवान् देवं
कोऽन्यो धन्यतरो मया ॥ ३३९ ॥ एवं ध्यायन्ति विद्वांसः परं
तत्त्वं सनातनम् । तद्विशेषमिति ख्यातं यदजं ज्ञानमक्षरम् ॥३४०॥
स एष भगवान् देवः सर्वसत्त्वादिरव्ययः । सर्वतत्त्वविधानज्ञः
प्रधानपुरुषः परः ॥ ३४१ ॥ योऽसृजद्दक्षिणादङ्गाद्‌ब्रह्माणं लोक-
सम्भवम् । वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ॥ ३४२॥
युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रमीशोऽसृजत् प्रभुः । स रुद्रः संहरन्
कृत्स्नं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ ३४३ ॥ कालो भूत्वा महातेजाः
संवर्त्तक इवानलः । युगान्ते सर्वभूतानि ग्रसन्निव व्यवस्थितः ॥३४४॥
एष देवो महादेवो जगत् सृष्ट्वा चराचरम् । कल्पान्ते चैव सर्वेषां
स्मृतिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥ ३४५ ॥ सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूत-
भवोद्भवः । आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥ ३४६ ॥
यदि देवो वरो मह्यं यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो । भक्तिर्भवतु मे
नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ३४७ ॥ अतीतानागतञ्चैव वर्त्तमानञ्च
यद्विभो । जानीयामिति मे बुद्धिः प्रसादात् सुरसत्तम ॥ ३४८ ॥
क्षीरोदनञ्च भुञ्जीयामक्षयं सह बान्धवैः । आश्रमे च सदास्माकं
सान्निध्यं परमस्तु ते ॥ ३४९ ॥ एवमुक्तः स मां प्राह भगवांल्लोक-
पूजितः । महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुरुः शिवः ॥ ३५० ॥
श्रीभगवानुवाच । अजरश्चामरश्चैव भव त्वं दुःखवर्ज्जितः ।

यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ३५१ ॥ ऋषीणामभिगम्यश्च मत्प्रसाद्भविष्यसि । शीलवान् गुणसम्पन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ॥ ३५२ ॥ अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् । क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम् ॥ ३५३ ॥ तत्र ते भविता कामं सान्निध्यं पयसो निधेः । क्षीरोदनञ्च भुङ्क्ष्व त्वममृतेन समन्वितम् ॥ ३५४ ॥ बन्धुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि । अक्षया बान्धवाश्चैव कुलं गोत्रञ्च ते सदा ॥ ३५५ ॥ भविष्यति द्विजश्रेष्ठ मयि भक्तिश्च शाश्वती । सान्निध्यञ्चाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३५६ ॥ तिष्ठ वत्स यथा कामं नोत्कण्ठाञ्च करिष्यसि । स्मृतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनम् ॥ ३५७ ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् सूर्य्यकोटीसमप्रभः । ईशानः स वरान् दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५८ ॥ एवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना । तदवाप्तञ्च मे सर्वं यदुक्तं तेन धीमता ॥ ३५९ ॥ प्रत्यक्षञ्चैव ते कृष्ण पश्य सिद्धान् व्यवस्थितान् । ऋषीन् विद्याधरान् यक्षान् गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ३६० ॥ पश्य वृक्षलतागुल्मान् सर्वपुष्पफलप्रदान् । सर्व्वर्त्तुकुसुमैर्युक्तान् सुखपत्रान् सुगन्धिनः ॥ ३६१ ॥ सर्व्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् । प्रसादाद्देवदेवस्य ईश्वरस्य महात्मनः ॥ ३६२ ॥

श्रीवासुदेव उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्यक्षमिव दर्शनम् । विस्मयं परमं गत्वा अब्रुवन्तं महामुनिम् ॥ ३६३ ॥ धन्यस्त्वमसि विप्रेन्द्र कस्त्वदन्योऽस्ति पुण्यकृत् । यस्य देवाधिदेवस्ते सान्निध्यं कुरुतेऽश्रमे ॥ ३६४ ॥ अपि तावन्ममाप्येवं दद्यात् स भगवान् शिवः । दर्शनं मुनिशार्दूल प्रसादञ्चापि शङ्करः ॥३६५॥

उपमन्युरुवाच । द्रक्ष्यसे पुण्डरीकाक्ष महादेवं न संशयः । अचिरेणैव कालेन यथा दृष्टो मयानघ ॥ ३६६ ॥ चक्षुषा चैव दिव्येन पश्याम्यमितविक्रम । षष्ठे मासि महादेवं द्रक्ष्यसे पुरुषो-

त्तम ॥ ३६७ ॥ षोड़शाष्टौ वरांश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात् । सपत्नीकाद्यदुश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६७ ॥ अतीतानागतञ्चैव वर्त्तमानञ्च नित्यशः । विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ ३६८ ॥ एतान् सहस्रशश्चान्यान् समनुध्यातवान् हरः । कस्मात् प्रसादं भगवान् न कुर्य्यात्तव माधव । त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ॥ ३७० ॥ ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्दधानेन चाप्युत । जप्यन्तु ते प्रदास्यामि येन द्रक्ष्यसि शङ्करम् ॥३७१॥

श्रीविष्णुरुवाच । अब्रुवन्तमहं ब्रह्मंस्त्वत्प्रसादान्महामुने । द्रक्ष्ये दितिजसङ्घानां मर्द्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥ ३७२ ॥ एवं कथयतस्तस्य महादेवाश्रितां कथाम् । दिनान्यष्टौ ततो जग्मुर्मुहूर्त्तमिव भारत ॥ ३७३ ॥ दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि । दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः ॥३७४॥ मासमेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः । तृतीयञ्च चतुर्थञ्च पञ्चमञ्चानिलाशनः ॥ ३७५ ॥ एकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्द्ध्वबाहुरतन्द्रितः । तेजः सूर्य्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ॥ ३७६ ॥ तस्य मध्यगतञ्चापि तेजसः पाण्डुनन्दन । इन्द्रायुधपिनद्धाङ्गं विद्युन्मालागवाक्षकम् । नीलशैलचयप्रख्यं बलाकाभूषितं घनम् ॥ ३७७ ॥ तत्र स्थितश्च भगवान् देव्या सह महाद्युतिः । तपसा तेजसा कान्त्या दीप्तया सह भार्य्यया ॥ ३७८ ॥ रराज भगवांस्तत्र देव्या सह महेश्वरः । सोमेन सहितः सूर्य्यो यथा मेघस्थितस्तथा ॥ ३७९ ॥ संहृष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्फुल्ललोचनः । अपश्यं देवसंघानां गतिमार्त्तिहरं हरम् ॥ ३८० ॥ किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिम् । पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं शुभाङ्गदं व्यालयज्ञोपवीतम् ॥ ३८२॥ दिव्यां मालामुरसानेकवर्णां समुद्वहन्तं गुल्फदेशावलम्बनाम् । चन्द्रं यथा परिविष्टं ससन्ध्यं वर्षात्यये तद्वदपश्यमेनम् ॥ ३८२ ॥ प्रमथानां

गणैश्चैव समन्तात् परिवारितम्। शरदीव सदुष्प्रेच्यं परिविष्टं दिवाकरम् ॥ ३८३ ॥ एकादशशतान्येव रुद्राणां वृषवाहनम्। अस्तुवन्नियतात्मानं कर्म्मभिः शुभकर्म्मिणम् ॥ ३८४ ॥ आदित्या वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ। विश्वाभिस्तुतिभिर्द्देवं विश्वदेवं समस्तुवन् ॥ ३८५ ॥ शतक्रतुश्च भगवान् विष्णुश्चादितिनन्दनौ। ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥ ३८६ ॥ योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरं गुरुम्। ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्च वै ॥ ३८७ ॥ पृथिवी चान्तरीचञ्च नचत्राणि ग्रहास्तथा। मासार्द्धमासा ऋतवो रात्रिः सम्वत्सराः चणाः ॥ ३८८ ॥ मुहूर्त्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्य्ययाः। दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सत्यविदस्तथा ॥ ३८९ ॥ सनत्कुमारो वेदाश्च इतिहासास्तथैव च। मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ३९० ॥ मनवः सप्त सोमश्च अथर्वा सबृहस्पतिः। भृगुर्द्दचः काश्यपश्च वशिष्ठः काश्य एव च ॥ ३९१ ॥ छन्दांसि दीचा यज्ञाश्च दचिणा पावको हविः। यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्त्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ ३९२ ॥ प्रजानां पालकाः सर्व्वे सरितः पन्नगा नगाः। देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥३९३॥ सहस्राणि मुनीनाञ्च अयुतान्यर्वुदानि च। नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्व्वताः सागरा दिशः। गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ॥ ३९४ ॥ दिव्यतानेषु गायन्तस्तुवन्ति भवमद्भुतम्। विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राचसास्तथा ॥ ३९५ ॥ सर्व्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च। नमस्यन्ति महाराज वाङ्मनः कर्म्मभिर्व्विभुम्। पुरस्ताद्विष्ठितः सर्व्वो ममासीत्त्रिदशेश्वरः ॥ ३९६ ॥ पुरस्ताद्विष्ठितं दृष्ट्वा ममेशानञ्च भारत। सप्रजापतिशक्रान्तं जगन्मामभ्युदैचत ॥ ३९७ ॥ ईचितुञ्च महादेवं न मे शक्तिरभूत्तदा। ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्ण वदस्व च ॥ ३९८ ॥ त्वया

ष्याराधितयाहं शतशोऽथ सहस्रशः। त्वत्समो नास्ति मे कश्चि-
त्त्रिषु लोकेषु वै प्रियः॥ ३९९॥ शिरसा वन्दिते देवे देवी प्रीता
ह्युमाभवत्। ततोऽहमब्रुवं स्थाणुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः॥४००॥
श्रीविष्णुरुवाच। नमोऽस्तु ते शाश्वतसर्वयोने ब्रह्माधिपं
त्वामृषयो वदन्ति। तपश्च सत्त्वञ्च रजस्तमश्च त्वामेव सत्यञ्च
वदन्ति सन्तः॥ ४०१॥ त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनु-
र्भवः। धाता त्वष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः॥ ४०२॥
त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च। त्वया सृष्टमिदं
कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम्॥ ४०३॥ यानीन्द्रियाणीह मनश्च
कृत्स्नं ये वायवः सप्त तथैव चाग्नयः। ये देवसंस्थास्तव देवताश्च
तस्मात् परं त्वामृषयो वदन्ति॥ ४०४॥ वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च
दक्षिणा पावको हविः। यज्ञोपगञ्च यत् किञ्चित् भगवांस्तद-
संशयम्॥ ४०५॥ इष्टं दत्तमधीतञ्च व्रतानि नियमाश्च ये।
ह्रीः कीर्त्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव तदर्पणी॥ ४०६॥ कामः
क्रोधो भयं लोभो मदः स्तम्भोऽथ मत्सरः। आधयो व्याधयश्चैव
भगवंस्तनयास्तव॥ ४०७॥ कृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं बीज-
मव्ययम्। मनसः परमा योनिः प्रभावश्चापि शाश्वतः॥ ४०८॥
अव्यक्तः पवनोऽचिन्त्यः सहस्रांशुर्हिरण्मयः। आदिर्गणानां सर्वेषां
भवान् वै जीविताश्रयः॥ ४०९॥ महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः
शम्भुः स्वयम्भुवः। बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च सम्वित् ख्यातिर्धृतिः
स्मृतिः॥ ४१०॥ पर्य्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते। त्वां
बुद्धा ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं विनियच्छति॥ ४११॥ हृदयं
सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिष्टुतः। सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतो-
ऽक्षिशिरोमुखः। सर्वतः श्रुतिमांल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि॥४१२॥
फलं त्वमसि तिग्मांशोर्निमेषादिषु कर्म्मसु॥ ४१३॥ त्वं वै
प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संस्थितः। अणिमा लघिमा प्राप्ति-

दीप्यमानो ज्योतिरव्ययः ॥ ४१४ ॥ त्वयि बुद्धिर्मतिर्लोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये । ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ॥ ४१५ ॥ यस्त्वां ध्रुवं वेदयते गुहाशयं प्रभुं पुराणं पुरुषञ्च विग्रहम् । हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ४१६ ॥ विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं त्वाञ्च मूर्त्तितः । प्रधानविधियोगस्थस्त्वामेव विशति बुधः ॥ ४१७ ॥ एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्त्तिविनाशने । चराचरं जगत् सर्वं सिंहनादं तदाकरोत् ॥ ४१८ ॥ तं विप्रसङ्घाश्च सुरासुराश्च नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि । रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चैव तदा प्रणेमुः ॥ ४१९ ॥ मम मूर्द्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनाम् । राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥४२०॥ निरीक्ष्य भगवान्देवीं उमां माञ्च जगद्धितः । शतक्रतुञ्चाभिवीक्ष्य स्वयं मामाह शङ्करः ॥ ४२१ ॥ विद्मः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन् । क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि त्वयि मे परा ॥ ४२२ ॥ वृणीष्वाष्टौ वरान् कृष्ण दातास्मि तव सत्तम । ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ४२३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि मेघवाहनोपाख्याने चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । मूर्द्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसन्निचये ततः । परमं हर्षमागत्य भगवन्तमथाब्रुवम् ॥ १ ॥ धर्मे दृढत्वं युधि शत्रुघातं यशस्तथाग्र्यं परमं बलञ्च । योगप्रियत्वं तव सन्निकर्षं वृणे सुतानाञ्च शतं शतानि ॥ २ ॥ एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तं प्राह शङ्करः । ततो मां जगतो माता धारिणी सर्वपावनी ॥ ३ ॥ उवाचोमा प्रणिहिता सर्व्वाणी तपसोनिधिः । दत्तो भगवता

पुत्रः शाम्बो नाम तवानघ ॥ ४ ॥ मत्तोऽष्टौ वरानिष्टान् गृहाण त्वं ददामि ते। प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ॥ ५ ॥ द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं शतं सुतानां परमञ्च भोगम्। कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दाच्यम् ॥ ६ ॥

उमोवाच। एवं भविष्यत्यमरप्रभाव नाहं मृषा जातु वदे कदाचित्। भार्य्या सहस्राणि च षोड़शैव तासु प्रियत्वञ्च तथाक्षयञ्च ॥ ७ ॥ प्रीतिञ्चाग्र्यां बान्धवानां सकाशाद्ददामि तेऽहं वपुषः काम्यताञ्च। भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिं वै शतानि गृहे तुभ्यमतिथीनाञ्च नित्यम् ॥ ८ ॥

श्रीवासुदेव उवाच। एवं दत्त्वा वरान् देवो मम देवी च भारत। अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन् सगणो भीमपूर्वज ॥ ९ ॥ एतदत्यद्भुतं पूर्वं ब्राह्मणायातितेजसे। उपमन्यवे मया कृत्स्नं व्याख्यातं पार्थिवोत्तम। नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय सुव्रत ॥ १० ॥

उपमन्युरुवाच। नास्ति सर्वसमो देवो नास्ति सर्वसमा गतिः। नास्ति सर्वसमो दाने नास्ति सर्वसमो रणे ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि मेघवाहनोपाख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

उपमन्युरुवाच। ऋषिरासीत् कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः। दशवर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ॥ १ ॥ आराधितोऽभूद्भक्तेन तस्योदर्कं निशामय। स दृष्टवान् महादेवमस्तौषीच्च स्तवैर्विभुम् ॥ २ ॥ इति तण्डिस्तपोयोगात् परमात्मानमव्ययम्। चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह सुविस्मितः ॥ ३ ॥ यं पठन्ति

सदा साङ्ख्याश्चिन्तयन्ति च योगिनः । परं प्रधानं पुरुषमधि-
ष्ठातारमीश्वरम् ॥ ४ ॥ उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदु-
र्बुधाः । देवासुरमुनीनाञ्च परं यस्मान्न विद्यते ॥ ५ ॥ अजन्त-
महमीशानमनादिनिधनं प्रभुम् । अत्यन्तसुखिनं देवमनघं शरणं
व्रजे ॥ ६ ॥ एवं ब्रुवन्नेव तदा ददर्श तपसां निधिम् । तमव्यय-
मनौपम्यमचिन्त्यं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ७ ॥ निष्कलं सकलं ब्रह्म
निर्गुणं गुणगोचरम् । योगिनां परमानन्दमक्षरं मोक्षसंज्ञितम्
॥ ८ ॥ मनोरिन्द्राग्निमरुतां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिम् । अग्राह्य-
मचलं शुद्धं बुद्धिग्राह्यं मनोमयम् ॥ ९ ॥ दुर्विज्ञेयमसङ्ख्येयं
दुष्प्रापमकृतात्मभिः । योनिं विश्वस्य जगतस्तमसः परतः परम् ।
पुराणं पुरुषं देवं परेभ्यः परतः परम् ॥ १० ॥ यः प्राणवन्त-
मात्मानं ज्योतिर्जीवस्थितं मनः । तं देवं दर्शनाकाङ्क्षी बहून्
वर्षगणानृषिः । तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टाव चेश्वरम् ॥ ११ ॥

तण्डिरुवाच । पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्मतिमताम्वर ।
अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥ १२ ॥ विश्वावसुहिर-
ण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत । भूरिकल्याणद विभो परं सत्य नमोऽस्तु
ते ॥ १३ ॥ जातीमरणभीरूणां यतीनां यततां विभो । निर्वा-
णद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ॥ १४ ॥ ब्रह्मा शतक्रतु-
र्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः । न विदुस्त्वान्तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्या-
महे वयम् ॥ १५ ॥ त्वत्तः प्रवर्त्तते सर्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि । तनवस्ते स्मृता-
स्तिस्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ॥ १६ ॥ अधिपौरुषमध्यात्ममधि-
भूताधिदैवतम् । अधिलोकाधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥ १७ ॥
त्वां विदित्वात्मदेहस्थं दुर्विदं दैवतैरपि । विद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः
परं भावमनामयम् ॥ १८ ॥ अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरने-
कशः । द्वारं त्वं स्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्ता त्वं ददासि च ॥ १९ ॥

त्वं वै स्वर्गश्च मोक्षश्च कामः क्रोधस्त्वमेव च । सत्त्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्द्धं त्वमेव हि ॥ २० ॥ ब्रह्मा भवश्च विष्णुश्च स्कन्देन्द्रौ सविता यमः । वरुणेन्दु मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥ २१॥ भूर्वायुः सलिलोऽग्निश्च खं वाग्बुद्धिः स्थितिर्मतिः । कर्म्म सत्यानृते चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ २२ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च प्रकृतिभ्यः परं ध्रुवम् । विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्यस्त्वमेव हि ॥ २३ ॥ यच्चैतत् परमं ब्रह्म यच्चैतत् परमं पदम् । या गतिः साङ्ख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः ॥ २४ ॥ नूनमद्य कृतार्थाः स्मो नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् । यां गतिं प्रार्थयन्तीह ज्ञाननिर्म्मलबुद्धयः ॥ २५ ॥ अहो मूढ़ाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसः । यन्न विद्मः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ २६ ॥ सेयमासादिता साक्षात् त्वद्भक्तिर्जन्मभिर्मया । भक्तानुग्रहकृद्देवो यं ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ २७ ॥ देवासुरमुनीनान्तु यच्च गुह्यं सनातनम् । गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं मुनेरपि ॥ २८ ॥ स एष भगवान् देवः सर्वकृत् सर्वतो मुखः । सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ॥ २९ ॥ देहकृद्देहभृद्देही देहभुग्देहिनां गतिः । प्राणकृत् प्राणभृत् प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ॥३०॥ अध्यात्मगतिरिष्टानां ध्यानिनामात्मवेदिनाम् । अपुनर्भावकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥ ३१ ॥ अयञ्च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः । अयञ्च जन्ममरणे विद्ध्यात् सर्वजन्तुषु ॥ ३२ ॥ अयं संसिद्धिकामानामृषीणां सिद्धिदः प्रभुः । भूराद्यान् सर्वभुवनानुत्पाद्य सदिवौकसः । दधाति देवस्तनुभिरष्टाभिर्यो बिभर्त्ति च ॥ ३३ ॥ अतः प्रवर्त्तते सर्वमस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् । अस्मिंश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ ३४ ॥ अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परं सताम् । अपवर्गश्च मुक्तानां कैवल्यं चात्मवेदिनाम् ॥ ३५ ॥ अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः

प्रभुः । देवासुरमनुष्याणामप्रकाशो भवेदिति ॥ ३६ ॥ तं त्वां
देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् । मोहिताः खल्वनेनैव हृदि-
स्थेनाप्रकाशिना ॥३७॥ ये चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ ३८ ॥ यं ज्ञात्वा न
पुनर्ज्जन्म मरणञ्चापि विद्यते । यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं
न विद्यते ॥ ३९ ॥ यं लब्ध्वा परमं लाभं नाधिकं मन्यते बुधः ।
यां सूक्ष्मां परमां प्राप्तिं गच्छन्नव्ययमक्षयम् ॥ ४० ॥ यं सांख्या
गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः । सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मं ज्ञात्वा
मुच्यन्ति बन्धनैः ॥ ४१ ॥ यञ्च वेदविदो वेद्यं वेदान्ते च प्रति-
ष्ठितम् । प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ॥ ४२ ॥
ओङ्काररथमारुह्य ते विशन्ति महेश्वरम् । अयं स देवयानाना-
मादित्यो द्वारमुच्यते ॥ ४३ ॥ अयञ्च पितृयानानां चन्द्रमा द्वार-
मुच्यते । एष काष्ठा दिशश्चैव सम्वत्सरयुगादि च ॥ ४४ ॥ दिव्या-
दिव्यः परो लाभो अयने दक्षिणोत्तरे । एनं प्रजापतिः पूर्व्व-
माराध्य बहुभिः स्तवैः । प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंज्ञि-
तम् ॥ ४५ ॥ ऋग्भिर्यमनुशंसन्ति तत्त्वे कर्म्मणि बह्वृचः । यजु-
र्भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्य्यवोऽध्वरे ॥४६ ॥ सामभिर्यञ्च गायन्ति
सामगाः शुद्धबुद्धयः । ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवन्त्याथर्व्वणा
द्विजाः । यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥ ४७ ॥
रात्र्यहः श्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः । ऋतुवीर्य्यस्तपोधैर्य्यो
ह्यब्दगुह्योरुपादवान् ॥ ४८ ॥ मृत्युर्यमो हुताशश्च कालः संहार-
वेगवान् । कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥ ४९ ॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ ग्रहाश्च सहवायुना । ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव
भुवनाः सप्त एव च ॥ ५० ॥ प्रधानं महदव्यक्तं विशेषान्तं सवै-
कृतम् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं भूतादि सदसच्च यत् ॥ ५१ ॥
अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः । अस्य देवस्य यद्भागं

कृत्स्नं सम्परिवर्त्तते ॥ ५२ ॥ एतत् परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च। एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम् ॥ ५३ ॥ एतत् पदमनुद्विग्नमेतद्ब्रह्म सनातनम्। शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतज्ज्ञानं परं पदम् ॥ ५४ ॥ इयं सा परमा काष्ठा इयं सा परमा कला। इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥ ५५ ॥ इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्वृतिः परा। यं प्राप्य कृतकृत्याः स्म इत्यमन्यन्त योगिनः ॥ ५६ ॥ इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः। अध्यात्मगतिरिष्टानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥ ५७ ॥ यजतां कामयानानां मखैर्विपुलदक्षिणैः। या गतिर्यज्ञशीलानां सा गतिस्त्वं न संशयः ॥ ५८ ॥ सम्यग्योगजपैः शान्तिनियमैर्देहतापनैः। तप्यतां या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ५९ ॥ कर्मन्यासकृतानाञ्च विरक्तानां ततस्ततः। या गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६० ॥ अपुनर्भावकामानां वैराग्ये वर्त्ततान्तु या। प्रकृतीनां लयानाञ्च सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६१ ॥ ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना। कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ६२ ॥ वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्मृताः। त्वत्प्रसादाद्धि लभ्यन्ते न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो ॥ ६३ ॥ इति तण्डिस्तपोराशिस्तुष्टावेशानमात्मना। जगौ च परमं ब्रह्म यत् पुरा लोककृज्जगौ ॥ ६४ ॥

उपमन्युरुवाच। एवं स्तुतो महादेवस्तण्डिना ब्रह्मवादिना। उवाच भगवान् देवः उमया सहितः प्रभुः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः। न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः ॥ ६६ ॥

श्रीभगवानुवाच। अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः। यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ६७ ॥ ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्त्ता सुतस्तव। मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ भविष्यति

न संशयः ॥ ६८ ॥ कं वा कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यद्दत्स काङ्क्षसे। प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ ६९ ॥

उपमन्युरुवाच। एतान् दत्त्वा वरान् देवो वन्द्यमानः सुरर्षिभिः। स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७० ॥ अन्तर्हिते भगवति सानुगे यादवेश्वर। ऋषिराश्रममागम्य ममैतत् प्रोक्तवानिह ॥ ७१ ॥ यानि च प्रथितान्यादौ तण्डिराख्यातवान् मम। नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥ ७२ ॥ दश नामसहस्राणि देवेष्वाह पितामहः। शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दशनामशतानि च ॥ ७३ ॥ गुह्यानीमानि नामानि तण्डिर्भगवतोऽच्युत। देवप्रसादाद्देवेश पुरा प्राह महात्मने ॥ ७४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि मेघवाहनोपाख्याने षोड़शोऽध्यायः ॥१६॥

वासुदेव उवाच। ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर। प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंग्रहमादितः ॥ १ ॥

उपमन्युरुवाच। ब्रह्मप्रोक्तैर्ऋषिप्रोक्तैः वेदवेदाङ्गसम्भवैः। सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोष्यामि नामभिः ॥ २ ॥ महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः। ऋषिणा तण्डिना भक्त्या कृतैर्वेदकृतात्मना ॥ ३ ॥ यथोक्तैः साधुभिः ख्यातैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। प्रवरं प्रथमं स्वर्ग्यं सर्वभूतहितं शुभम् ॥ ४ ॥ श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः। सत्यैस्तत् परमं ब्रह्म ब्रह्मप्रोक्तं सनातनम् ॥ ५ ॥ वक्ष्ये यदुकुलश्रेष्ठ शृणुष्वावहितो मम। वरयैनं भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरम् ॥ ६ ॥ तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनम्। न शक्यं विस्तरात् कृत्स्नं वक्तुं शर्वस्य केनचित् ॥ ७॥ युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्षशतैरपि। यस्यादि-

मध्यमन्तश्च सुरैरपि न गम्यते ॥ ८॥ कस्तस्य शक्नुयाद्वक्तुं गुणान् कात्‌स्न्येन माधव। किन्तु देवस्य महतः सङ्क्षिप्तार्थपदाक्षरम्। शक्तितश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ ९ ॥ अप्राप्य तु ततोऽनुज्ञां न शक्यस्तोतुमीश्वरः। यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुतो वै स तदा मया ॥ १० ॥ अनादिनिधनस्याहं जगद्योनेर्महात्मनः। नाम्नां कञ्चित् समुद्देशं वक्ष्याम्यव्यक्तयोनिनः ॥ ११ ॥ वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः। शृणु नाम्नाञ्चयं कृष्ण यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ १२ ॥ दश नाम सहस्राणि यान्याह प्रपितामहः। तानि निर्मथ्य मनसा दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ १३ ॥ गिरेः सारं यथा हेम पुष्पसारं यथा मधु। घृतात् सारं यथा मण्डस्तथैतत् सारमुद्धृतम् ॥ १४ ॥ सर्वपापापहमिदं चतुर्वेदसमन्वितम्। प्रयत्नेनाधिगन्तव्यं धार्य्यञ्च प्रयतात्मना ॥ १५ ॥ माङ्गल्यं पौष्टिकञ्चैव रक्षोघ्नं पावनं महत्। इदं भक्ताय दातव्यं श्रद्दधानास्तिकाय च। नाश्रद्दधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ १६ ॥ यश्चाभ्यसूयते देवं कारणात्मानमीश्वरम्। स कृष्ण नरकं याति सहपूर्वैः सहात्मजैः ॥ १७ ॥ इदं ध्यानमिदं योगमिदं ध्येयमनुत्तमम्। इदं जप्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमम् ॥ १८ ॥ यज्ज्ञात्वा अन्तकालेऽपि गच्छेत परमां गतिम्। पवित्रं मङ्गलं मेध्यं कल्याणमिदमुत्तमम् ॥ १९ ॥ इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकपितामहः। सर्वस्तवानां राजत्वे दिव्यानां समकल्पयत् ॥२०॥ तदाप्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः। स्तवराज इति ख्यातो जगत्यमरपूजितः ॥ २१ ॥ ब्रह्मलोकादयं स्वर्गे स्तवराजोऽवतारितः। यतस्तण्डिः पुरा प्राप तेन तण्डिकृतोऽभवत् ॥ २२ ॥ स्वर्गाच्चैवात्र भूर्लोकं तण्डिना ह्यवतारितः। सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २४ ॥ निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम्। ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्म पराणामपि यत् परम् ॥ २५ ॥

तेजसामपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः । शान्तानामपि यः शान्तो
द्युतीनामपि या द्युतिः ॥ २६ ॥ दान्तानामपि यो दान्तो धीम-
तामपि या च धीः । देवानामपि यो देव ऋषीणामपि यस्तृषिः
॥ २७ ॥ यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः । रुद्राणा-
मपि यो रुद्रः प्रभा प्रभवतामपि ॥ २८ ॥ योगिनामपि यो योगी
कारणानाञ्च कारणम् । यतो लोकाः सम्भवन्ति न भवन्ति यतः
पुनः ॥ २९ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः । अष्टोत्तर-
सहस्रन्तु नाम्नां शर्वस्य मे शृणु ॥ ३० ॥ यच्छ्रुत्वा मनुजव्याघ्र
सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥ ओं स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्भीमः
प्रवरो वरदो वरः । सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वः सर्वकरो भवः ।
जटी चर्म्मी शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः । हरश्च हरिणाक्षश्च
सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतो शाश्वतो
ध्रुवः । श्मशानवासी भगवान् खचरो गोचरोऽर्द्दनः ॥ ३३ ॥
अभिवाद्यो महाकर्म्मा तपस्वी भूतभावनः । उन्मत्तवेशप्रच्छन्नः
सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ३४ ॥ महारूपो महाकायो वृषरूपो महा-
यशाः । महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ॥ ३५ ॥
लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादो हयगर्द्दभिः । पवित्रञ्च महां-
श्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥ ३६ ॥ सर्वकर्म्मा स्वयं भूत आदि-
रादिकरो निधिः । सहस्राक्षो विशालाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः
॥ ३७ ॥ चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः । अत्रिरत्र्या
नमस्कर्त्ता मृगवाणार्पणोऽनघः ॥ ३८ ॥ महातपा घोरतपा
अदीनो दीनसाधकः । संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः
॥ ३९ ॥ योगी योज्या महाबीजो महारेता महाबलः । सुवर्ण-
रेताः सर्वज्ञः सुबीजो बीजवाहनः ॥ ४० ॥ दशबाहुस्त्वनिमिषो
नीलकण्ठ उमापतिः । विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो
गणः ॥ ४१ ॥ गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च । मन्त्र-

वित् परमो मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥ ४२ ॥ कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् । अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान् ॥ ४३ ॥ स्रुवहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः । उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रो विनतस्तथा ॥ ४४ ॥ दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एवं च । शृगालरूपः सिद्धार्थो मुण्डः सर्वशुभङ्करः ॥ ४५ ॥ अजश्च बहुरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि । ऊर्द्ध्वरेता ऊर्द्ध्वलिङ्ग ऊर्द्ध्वशायी नभस्तलः ॥ ४६ ॥ त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः । अहश्चरो नक्तचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः ॥ ४७ ॥ गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः । सिंहशार्दूलरूपश्च आर्द्रचर्माम्बरावृतः ॥ ४८ ॥ कालयोगी महानादः सर्वकामश्चतुष्पथः । निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ॥ ४९ ॥ बहुभूतो बहुधरः स्वर्भानुरमितो गतिः । नृत्यप्रियो नित्यनर्त्तो नर्त्तकः सर्वलालसः ॥ ५० ॥ घोरो महातपाः पाशो नित्यो गिरिरुहो नभः । सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यतन्द्रितः ॥ ५१ ॥ अधर्षणो धर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशकः । दक्षयागापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ ५२ ॥ तेजोऽपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितोऽवरः । गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥ ५३ ॥ न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः । सुतीक्ष्णदशनश्चैव महाकायो महाननः ॥ ५४ ॥ विष्वक्सेनो हरिर्यज्ञः संयुगापीड़वाहनः । तीक्ष्णतापश्च हर्य्यश्वः सहायः कर्म्मकालवित् ॥ ५५ ॥ विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वड़वामुखः । हुताशनसहायश्च प्रशान्तात्मा हुताशनः ॥ ५६ ॥ उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् । ज्योतिषामयनं सिद्धिः सर्वविग्रह एव च ॥ ५७ ॥ शिखी मुण्डी जटी ज्वाली मूर्त्तिजो मूर्द्धगो बली । वैणवी पणवी ताली खली कालकटङ्कटः ॥ ५८ ॥ नक्षत्रविग्रहमतिर्गुणबुद्धिर्लयोऽगमः । प्रजापतिविश्वबाहुर्विभागः सर्व-

गोऽमुखः ॥ ५८ ॥ विमोचनः सुसरणो हिरण्यकवचोद्भवः। मेढ्रजो बलचारी च महीचारी स्रुतस्तथा ॥ ६० ॥ सर्वतूर्य्य-निनादी च सर्वातोद्यपरिग्रहः। व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ॥ ६१ ॥ त्रिदशस्त्रिकालधृक्कर्मसर्वबन्धविमोचनः। बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधिशत्रुविनाशनः ॥ ६२ ॥ सांख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः। प्रस्कन्दनो विभागज्ञो अतुल्यो यज्ञ-भागवित् ॥ ६३ ॥ सर्ववासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽमरः। हैमो हेमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ॥ ६४ ॥ लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयाक्षो विशारदः। संग्रहो निग्रहः कर्त्ता सर्प-चीरनिवासनः ॥ ६५ ॥ मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च काहलिः सर्व-कामदः। सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृक ॥ ६६ ॥ सर्व-कामवरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः। आकाशनिर्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ॥ ६७ ॥ रौद्ररूपोऽंशुरादित्यो बहुरश्मिः सुव-र्च्चसी। वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥ ६८ ॥ सर्व-वासी श्रियावासी उपदेशकरोऽकरः। मुनिरात्मनिरालोकः सम्भग्नश्च सहस्रदः ॥ ६९ ॥ पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो विशा-म्पतिः। उन्मादो मदनः कामो ह्यश्वत्थोऽर्थकरो यशः ॥ ७० ॥ वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः। सिद्धयोगी महर्षिश्च सिद्धार्थः सिद्धसाधकः ॥ ७१ ॥ भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विपणो मृदु-रव्ययः। महासेनो विशाखश्च षष्टिभागो गवाम्पतिः ॥ ७२ ॥ वज्रहस्तश्च विष्कम्भी चमूस्तम्भन एव च। वृत्तावृत्तकरस्तालो मधुर्म्मधुकलोचनः ॥ ७३ ॥ वाचस्पत्यो वाजसनो नित्यमाश्रम-पूजितः। ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचारवित् ॥ ७४ ॥ ईशानः ईश्वरः कालो निशाचारी पिणाकधृक्। निमित्तस्थो निमित्तञ्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥ ७५ ॥ नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः। भगहारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पिता-

महः ॥ ७६ ॥ चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च । लिङ्गाध्यक्षः सुराध्यक्षो योगाध्यक्षो युगावहः ॥ ७७ ॥ बीजाध्यक्षो बीजकर्त्ता अध्यात्मानुगतो बलः । इतिहासः सङ्कल्पश्च गौतमोऽथ निशाकरः ॥ ७८ ॥ दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः । लोककर्त्ता पशुपतिर्महाकर्त्ता ह्यनौषधः ॥ ७९ ॥ अक्षरं परमं ब्रह्म बलवच्छक्र एव च । नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः ॥ ८० ॥ बहुप्रसादः सुस्वप्नो दर्पणोऽथ त्वमित्रजित् । वेदकारो मन्त्रकारो विद्वान् समरमर्द्दनः ॥ ८१ ॥ महामेघनिवासी च महाघोरो वशीकरः । अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो हविः ॥ ८२ ॥ वृषणः शङ्करो नित्यं वर्चस्वी धूमकेतनः । नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः ॥ ८३ ॥ स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकरो लघुः । उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायणः ॥ ८४ ॥ कृष्णवर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियं सर्वदेहिनाम् । महापादो महाहस्तो महाकायो महायशाः ॥ ८५ ॥ महामूर्द्धा महामात्रो महानेत्रो निशालयः । महान्तको महाकर्णो महोष्ठश्च महाहनुः ॥ ८६ ॥ महानासो महाकम्बुर्महाग्रीवः श्मशानभाक् । महावक्षा महोरस्को ह्यन्तरात्मा मृगालयः ॥ ८७ ॥ लम्बनो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः । महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः ॥ ८८ ॥ महानखो महारोमा महाकेशो महाजटः । प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्ययो गिरिसाधनः ॥ ८९ ॥ स्नेहनोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महामुनिः । वृक्षाकारो वृक्षकेतुरनलो वायुवाहनः ॥ ९० ॥ गण्डली मेरुधामा च देवाधिपतिरेव च । अथर्वशीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः ॥ ९१ ॥ यजुः पादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा । अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः ॥ ९२ ॥ उपकारः प्रियः सर्वः कनकः काञ्चनच्छविः । नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्थपतिः स्थिरः ॥ ९३ ॥

द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः । नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥९४ ॥ सगणो गणकारश्च भूतवाहनसारथिः । भस्मशयो भस्मगोप्ता भस्मभूतस्तरुर्गणः ॥ ९५ ॥ लोकपालस्तथालोको महात्मा सर्वपूजितः । शुक्लस्त्रिशुक्लसम्पन्नः शुचिर्भूतनिषेवितः ॥ ९६ ॥ आश्रमस्थः क्रियावस्थो विश्वकर्ममतिर्वरः । विशालशाखस्ताम्रोष्ठो ह्यम्बुजालः सुनिश्चलः ॥ ९७ ॥ कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः । गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥ ९८ ॥ परश्वधायुधो देव अनुकारी सुबान्धवः । तुम्बवीणो महाक्रोध ऊर्द्ध्वरेता जलेशयः ॥ ९९ ॥ उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः । सर्वाङ्गरूपो मायावी सुहृदो ह्यनिलोऽनलः ॥ १०० ॥ बन्धनो बन्धकर्त्ता च सुबन्धनविमोचनः । सयज्ञारिः सकामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः ॥ १०१ ॥ बहुधानिन्दितः शर्व्वः शङ्करः शङ्करोऽधनः । अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा ॥ १०२ ॥ अहिर्बुध्नोऽनिलाभश्च चेकितानो हविस्तथा । अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥ १०३॥ धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा । धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥ १०४ ॥ प्रभावः सर्व्वगो वायुरर्य्यमा सविता रविः । उषङ्गुश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः ॥ १०५ ॥ विभुर्व्वर्णविभावी च सर्व्वकामगुणावहः । पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिलोऽनलः ॥ १०६ ॥ बलवांश्चोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचञ्चुरी । कुरुकर्त्ता कुरुवासी कुरुभूतो गुणौषधः ॥ १०७ ॥ सर्व्वाशयो दर्भचारी सर्व्वेषां प्राणिनां पतिः । देवदेवः सुखासक्तः सदसत् सर्व्वरत्नवित् ॥ १०८ ॥ कैलासगिरिवासी च हिमवद्गिरिसंश्रयः । कुलहारी कुलकर्त्ता बहुविद्यो बहुप्रदः ॥ १०९ ॥ वणिजो वर्द्धकी वृक्षो वकुलश्चन्दनश्छदः । सारग्रीवो महाजत्रुरलोलश्च महौषधः ॥ ११० ॥ सिद्धार्थकारी सिद्धार्थश्छन्दो-

व्याकरणोत्तरः । सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः ॥१११॥ प्रभावात्मा जगत्कालस्थालो लोकहितस्तरुः । सारङ्गो नवचक्राङ्गः केतुमाली सभावनः ॥ ११२ ॥ भूतालयो भूतपतिरहोरात्रमनिन्दितः । वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विभुर्भवः ॥११३॥ अमोघः संयतो ह्यश्वो भोजनः प्राणधारणः । धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः । गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरिः ॥ ११४ ॥ हिरण्यबाहुश्च तथा गुहापालः प्रवेशिनाम् । प्रकृष्टारिर्महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः ॥ ११५ ॥ गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः । महागीतो महानृत्यो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ ११६ ॥ महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः । आवेदनीय आदेशः सर्वगन्धसुखावहः ॥ ११७ ॥ तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः । संयोगो वर्द्धनो वृद्धो अतिवृद्धो गुणाधिकः ॥ ११८ ॥ नित्य आत्मा सहायश्च देवासुरपतिः पतिः । युक्तश्च युक्तबाहुश्च देवो दिवि सुपर्वणः ॥ ११९ ॥ आषाढ़श्च सुषाढ़श्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः । वपुरावर्त्तमानेभ्यो वसुश्रेष्ठो महापथः ॥ १२० ॥ शिरोहारी विमर्षश्च सर्वलक्षणलक्षितः । अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ॥ १२१ ॥ समाम्नायोऽसमाम्नायस्तीर्थदेवो महारथः । निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥ १२२ ॥ रत्नप्रभूतो रक्ताङ्गो महार्णवनिपानवित् । मूलं विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ॥ १२३ ॥ आरोहणोऽधिरोहश्च शीलधारी महायशाः । सेनाकल्पो महाकल्पो योगो युगकरो हरिः ॥ १२४ ॥ युगरूपो महारूपो महानागहनो बधः । न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥१२५॥ बहुमालो महामालः शशी हरसुलोचनः । विस्तारो लवणः कूपस्त्रियुगः सफलोदयः ॥ १२६ ॥ त्रिनेत्रश्च विषण्णाङ्गो मणिविद्धो जटाधरः । विन्दुर्विसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः ॥१२७॥

निवेदनः सुखाजातः सुगन्धारो महाधनुः । गन्धपाली च भगवान् उत्थानः सर्व्वकर्म्मणाम् ॥ १२८॥ मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्व्वलोचनः । तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान् ॥ १२९ ॥ छत्रं सुछत्रो विख्यातो लोकः सर्व्वाश्रयः क्रमः । मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्व्वणः ॥ १३० ॥ हर्य्यक्षः ककुभो वज्री शतजिह्वः सहस्रपात् । सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्रः सर्व्वदेवमयो गुरुः ॥ १३१ ॥ सहस्रबाहुः सर्व्वाङ्गः शरण्यः सर्व्वलोककृत् । पवित्रं त्रिककुन्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः ॥ १३२ ॥ ब्रह्मदण्डविनिर्म्माता शतघ्नीपाशशक्तिमान् । पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥ १३३ ॥ गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणो गतिः । अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयम्भुवः ॥ १३४ ॥ ऊर्द्ध्वगात्मा पशुपतिर्व्वातरंहा मनोजवः । चन्दनी पद्मनालाग्रः सुरभ्युत्तरणो नरः ॥ १३५ ॥ कर्णिकार महास्रग्वी नीलमौलिः पिणाकधृक् । उमापतिरुमाकान्तो जाह्नवीधृगुमाधवः ॥ १३६ ॥ वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्वनः । महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥ १३७ ॥ प्रीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृक् । सर्व्वपार्श्वसुखस्त्र्यक्षो धर्म्मसाधारणो वरः ॥ १३८ ॥ चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा अमृतो गोवृषेश्वरः । साध्यर्षिर्व्वसुरादित्यो विवस्वान् सविता मृतः ॥ १३९ ॥ व्यासः सर्गः सुसंक्षेपो विस्तरः पर्य्ययो नरः । ऋतुः सम्वत्सरो मासः पक्षः सङ्ख्यासमापनः ॥१४०॥ कलाः काष्ठा लवा मात्रा मुहूर्त्ताहः क्षपाः क्षणाः । विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजं लिङ्गमाद्यस्तु निर्गमः ॥ १४१ ॥ सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः । स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिपिष्टपम् ॥ १४२ ॥ निर्व्वाणं ह्लादनश्चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः । देवासुरविनिर्म्माता देवासुरपरायणः ॥ १४३ ॥ देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः । देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाश्रयः ॥१४४॥

देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाग्रणीः। देवातिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ॥ १४५ ॥ देवासुरेश्वरो विश्वो देवासुरमहेश्वरः। सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो देवतात्मात्मसम्भवः ॥ १४६ ॥ उद्भित्त्रिविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः। ईड्यो हस्तीश्वरो व्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः ॥ १४७ ॥ विबुधोऽग्रवरः सूक्ष्मः सर्वदेवस्तपोमयः। सुयुक्तः शोभनो वज्री प्रासानां प्रभवोऽव्ययः ॥ १४८ ॥ गुहः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्वपावनः। शृङ्गी शृङ्गप्रियो बभ्रू राजराजो निरामयः ॥ १४९ ॥ अभिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः। ललाटाक्षो विश्वदेवो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ॥ १५० ॥ स्थावराणां पतिश्चैव नियमेन्द्रियवर्द्धनः। सिद्धार्थः सिद्धभूतार्थोऽचिन्त्यः सत्यव्रतः शुचिः ॥ १५१ ॥ व्रताधिपः परं ब्रह्म भक्तानां परमा गतिः। विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत् ॥ १५२ ॥ यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया। यं न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तत्त्वेन नर्षयः। स्तोतव्यमर्च्यं वन्द्यञ्च कः स्तोष्यति जगत्पतिम् ॥ १५३ ॥ भक्त्या त्वेवं पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्विभुः। ततोऽभ्यनुज्ञां सम्प्राप्य स्तुतो मतिमतां वरः ॥ १५४ ॥ शिवमेभिः स्तुवन् देवं नामभिः पुष्टिवर्द्धनैः। नित्ययुक्तः शुचिर्भक्तः प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥ १५५ ॥ एतद्धि परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति। ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुवन्त्येतेन तत् परम् ॥ १५६ ॥ स्तूयमानो महादेवस्तुष्यते नियतात्मभिः। भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थाकरो विभुः ॥ १५७ ॥ तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः। आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः ॥ १५८ ॥ भक्त्या ह्यनन्यमीशानं परं देवं सनातनम्। कर्मणा मनसा वाचा भावेनामिततेजसः ॥ १५९ ॥ शयाना जाग्रमाणाश्च व्रजन्नुपविशंस्तथा। उन्मिषन्निमिषंश्चैव चिन्तयन्तः पुनः पुनः ॥ १६० ॥ शृण्वन्तः श्रावयन्तश्च कथयन्तश्च

ते भवम्। स्तुवन्तः स्तूयमानाय तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥१६१॥ जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु। जन्तोर्विगतपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ॥ १६२ ॥ उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्व्वभावतः। भाविनः कारणे चास्य सर्व्वयुक्तस्य सर्व्वथा ॥ १६३ ॥ एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते। निर्विघ्ना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ १६४ ॥ तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम्। येन यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतचेतसः ॥ १६५ ॥ ये सर्व्वभावानुगताः प्रपद्यन्ते महेश्वरम्। प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान् समुद्धरेत् ॥ १६६ ॥ एवमन्ये विकुर्व्वन्ति देवाः संसारमोचनम्। मनुष्याणामृते देवं नान्या शक्तिस्तपोबलम् ॥ १६७ ॥ इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान् सदसत्पतिः। कृत्तिवासाः स्तुतः कृष्ण तण्डिना शुभबुद्धिना ॥ १६८ ॥ स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत्। गीयते च स बुध्येत ब्रह्मा शङ्करसन्निधौ ॥ १६९ ॥ इदं पुण्यं पवित्रञ्च सर्व्वदा पापनाशनम्। योगदं मोक्षदञ्चैव स्वर्गदं तोषदं तथा ॥ १७० ॥ एवमेतत् पठन्ते य एकभक्त्या तु शङ्करे। या गतिः साङ्ख्ययोगानां व्रजन्त्येतां गतिं तदा ॥ १७१ ॥ स्तवमेनं प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य सन्निधौ। अब्दमेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलम् ॥ १७२ ॥ एतद्रहस्यं परमं ब्रह्मणो हृदि संस्थितम्। ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ॥ १७३ ॥ मृत्युः प्रोवाच रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्तण्डिमागमत्। महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसद्मनि ॥ १७४ ॥ तण्डिः प्रोवाच शुक्राय गौतमाय च भार्गवः। वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव ॥ १७५ ॥ नारायणाय साध्याय मनुरिष्टाय धीमते। यमाय प्राह भगवान् साध्यो नारायणोऽच्युतः ॥ १७६ ॥ नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः। मार्कण्डेयाय वार्ष्णेय नाचिकेतोऽभ्यभाषत ॥ १७७ ॥ मार्कण्डेयान्मया प्राप्तो नियमेन जना-

रेन । तवाप्यहममिवघ्न स्तवं दद्यां ह्यविश्रुतम् ॥ १७८ ॥ स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं वेदेन संमितम् । नास्य विघ्नं विकुर्वन्ति दानवा यक्षराक्षसाः । पिशाचा यातुधाना वा गुह्यका भुजगा अपि ॥ १७९ ॥ यः पठेत शुचिः पार्थ ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अभग्नयोगो वर्षन्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १८० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि महादेवसहस्रनामस्तोत्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः । पठस्व पुत्र भद्रन्ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ १ ॥ पुरा पुत्र मया मेरौ तप्यत परमं तपः । पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोऽनुकीर्त्तितः ॥ २ ॥ लब्धवानीप्सितान् कामानहं वै पाण्डुनन्दन । तथा त्वमपि शर्वाद्धि सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ कपिलश्च ततः प्राह साङ्ख्यर्षिर्देवसम्मतः । मया जन्मान्यनेकानि भक्त्या चाराधितो भवः । प्रीतश्च भगवान् ज्ञानं ददौ मम भवान्तकम् ॥ ४ ॥ चारुशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा । आलम्बायन इत्येवं विश्रुतः करुणात्मकः ॥ ५ ॥ मया गोकर्णमासाद्य तपस्तप्त्वा शतं समाः । अयोनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां सुवर्चसाम् ॥ ६ ॥ अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् । लब्धं पुत्रशतं शर्वात् पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ७ ॥ वाल्मीकिश्चाह भगवान् युधिष्ठिरमिदं वचः । विवादे साग्निमुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ॥ ८ ॥ उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत । सोऽहमीशानमनघममोघं शरणं गतः ॥ ९ ॥ मुक्तश्चास्मि ततः पापैस्ततो दुःखविनाशनः । आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽग्र्यं भविष्यति ॥ १० ॥ जामदग्न्यश्च कौन्तेयमिदं धर्मभृताम्वरः ।

ऋषिमध्ये स्थितः प्राह ज्वलन्निव दिवाकरः ॥ ११ ॥ पितृविप्र-
वधेनाहमार्त्तो वै पाण्डवाग्रज। शुचिर्भूत्वा महादेवं गतोऽस्मि
शरणं नृप ॥ १२ ॥ नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः।
परशुञ्च ददौ देवो दिव्यान्यस्त्राणि चैव मे ॥ १३ ॥ पापञ्च ते न
भविता अजेयश्च भविष्यसि। न ते प्रभविता मृत्युरजरश्च भवि-
ष्यसि ॥ १४ ॥ आह मां भगवानेवं शिखण्डी शिवविग्रहः। तद-
वाप्तञ्च मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १५ ॥ विश्वामित्रस्तदो-
वाच क्षत्रियोऽहं तदाभवम्। ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चारा-
धितो भवः। तत्प्रसादान्मया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्लभं महत् ॥१६॥
असितो देवलश्चैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ॥ १७ ॥ शापाच्छक्रस्य
कौन्तेय विभो धर्मोऽनशत्तदा। तन्मे धर्मं यशश्चाग्र्यमायुश्चैवा-
ददत् प्रभुः ॥ १८ ॥ ऋषिर्गृत्समदो नाम शक्रस्य दयितः सखा।
प्राहाजमीढं भगवान् बृहस्पतिसमद्युतिः ॥ १९ ॥ वरिष्ठो नाम
भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः। शतक्रतोरचिन्त्यस्य सत्रे वर्षसह-
स्रिके ॥ २० ॥ वर्त्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साम्नि ह्युच्चारिते मया।
रथन्तरं द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्त्तते ॥ २१ ॥ समीक्षस्व पुनर्बुद्ध्या
पापं त्यक्त्वा द्विजोत्तम। अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते
॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा महाक्रोधः प्राह रुष्टः पुनर्वचः। प्रज्ञया
रहितो दुःखी नित्यभीतो वनेचरः ॥ २३ ॥ दशवर्षसहस्राणि
दशाष्टौ च शतानि च। नष्टपानीयपवने मृगैरन्यैश्च वर्ज्जिते ॥२४॥
अयज्ञीयद्रुमे देशे रुरुसिंहनिषेविते। भविता त्वं मृगः क्रूरो
महादुःखसमन्वितः ॥ २५ ॥ तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो
ह्यहं मृगः। ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः ॥ २६ ॥
अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्ज्जितः। साम्यं समस्तु ते सौख्यं
युवयोर्वर्द्धतां क्रतुः ॥ २७ ॥ अनुग्रहानेवमेष करोति भगवान्
विभुः। परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा ॥ २८ ॥

अचिन्त्य एष भगवान् कर्मणा मनसा गिरा। न मे तात युधि
श्रेष्ठ विद्यया पण्डितः समः ॥ २९ ॥ वासुदेवस्तदोवाच पुनर्मति-
मताम्वरः। सुवर्णाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ॥ ३० ॥
ततोऽथ भगवानाह प्रीतो मां वै युधिष्ठिर। अर्थात् प्रियतरः
कृष्ण मत्प्रसादात् भविष्यसि ॥ ३१ ॥ अपराजितश्च युद्धेषु तेज-
श्चैवानलोपमम्। एवं सहस्रमन्यात्मा महादेवो वरं ददौ ॥ ३२॥
मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा संपूजितो मया। वर्षायुतसहस्राणां
सहस्रशतमेव च ॥ ३३ ॥ ततो मां भगवान् प्रीत इदं वचनमब्र-
वीत्। वरं वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्त्तते ॥ ३४ ॥ ततः
प्रणम्य शिरसा इदं वचनमब्रुवम्। यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या
परमया विभुः ॥ ३५ ॥ नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा।
एवमस्त्विति भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३६ ॥

जैगीषव्य उवाच। ममाष्टगुणमैश्वर्य्यं दत्तं भगवता पुरा।
यत्नेनान्येन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ ३७ ॥

गर्ग उवाच। चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम्।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ ३८ ॥ तुल्यं मम सह-
स्रन्तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम्। आयुश्चैव सपुत्रस्य सम्वत्सरशता-
युतम् ॥ ३९ ॥

पराशर उवाच। प्रसाद्येह पुरा सर्वं मनसाचिन्तयं नृप।
महातपा महातेजा महायोगी महायशाः ॥ ४० ॥ वेदव्यासः
श्रियावासो ब्रह्मण्यः करुणान्वितः। अप्यसावीप्सितः पुत्रो मम
स्याद्वै महेश्वरात् ॥ ४१ ॥ इति मत्वा हृदि मतं प्राह मां सुर-
सत्तमः। मयि सम्भावना यास्याः फलात् कृष्णो भविष्यति ॥४२॥
सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति। वेदानाञ्च स वै वक्ता
कुरुवंशकरस्तथा ॥ ४३ ॥ इतिहासस्य कर्त्ता च पुत्रस्ते जगतो
हितः। भविष्यति महेन्द्रस्य दयितः स महामुनिः ॥ ४४ ॥

अजरश्चामरश्चैव पराशर सुतस्तव। एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रै-
वान्तरधीयत । युधिष्ठिर महायोगी वीर्य्यवानक्षयोऽव्ययः ॥४५ ॥
माण्डव्य उवाच। अचौरश्चौरशङ्कायां शूले भिन्नो ह्यहं
तदा। तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै महेश्वरः ॥ ४६ ॥
मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समार्बुदम् । रुजा शूलकृता
चैव न ते विप्र भविष्यति ॥ ४७॥ आधिभिर्व्याधिभिश्चैव वर्ज्जितस्त्वं
भविष्यसि । पादाच्चतुर्थात् सम्भूत आत्मा यस्मान्मुने तव ॥ ४८ ॥
त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु । तीर्थाभिषेकं सकलं
त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ॥ ४९ ॥ स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विदधामि
तवोर्ज्जितम् । एवमुक्त्वा तु भगवान् वरेण्यो वृषवाहनः ॥ ५० ॥
महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः । सगणो दैवतश्रेष्ठ-
स्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५१ ॥
गालव उवाच । विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।
अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ५२ ॥ कौशि-
केनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् । न तात तरुणं दान्तं पिता
त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ५३ ॥ श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरु-
दर्शने । नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ५४ ॥
पिता माता च ते त्वञ्च पुत्र मृत्युविवर्ज्जिताः । भविष्यथ विप्र
क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥ ५५ ॥ अनुज्ञातो भगवता गृहं
गत्वा युधिष्ठिर । अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम्
॥ ५६ ॥ उपस्पृश्य गृहीत्वेध्म कुशांश्च शरणाकुरून् । तां विसृज्य
च मां प्राह पिता सास्राविलेक्षणः ॥ ५७ ॥ प्रणमन्तं परि-
ष्वज्य मूर्द्धन्युपाघ्राय पाण्डव । दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य
इहागतः ॥ ५८ ॥
वैशम्पायन उवाच । एतान्यत्यद्भुतान्येव कर्मान्यथ महात्मनः ।
प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥ ५९ ॥ ततः

कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमताम्वरः। युधिष्ठिरं धर्मनिधिं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥ ६० ॥

वासुदेव उवाच। उपमन्युर्मयि प्राह तपन्निव दिवाकरः। अशुभैः पापकर्माणो ये नराः कलुषीकृताः ॥ ६१ ॥ ईशानं न प्रपद्यन्ते तमोराजसवृत्तयः। ईश्वरं संप्रपद्यन्ते द्विजा भावितभावनाः ॥ ६२ ॥ सर्वथा वर्त्तमानोऽपि यो भक्तः परमेश्वरे। सदृशोऽरण्यवासीनां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ६३ ॥ ब्रह्मत्वं केशवत्वं वा शक्रत्वं वा सुरैः सह। त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टो रुद्रः प्रयच्छति ॥६४॥ मनसापि शिवं तात ये प्रपद्यन्ति मानवाः। विधूय सर्वपापानि देवैः सह वसन्ति ते ॥ ६५ ॥ भित्त्वा भित्त्वा च कूलानि हत्वा सर्वमिदं जगत्। यजेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ॥ ६६ ॥ सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः। सर्वं नुदति तत् पापं भावयञ्छिवमात्मना ॥ ६७ ॥ कीटपक्षिपतङ्गानां तिरश्चामपि केशव। महादेवप्रपन्नानां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ६८ ॥ एवमेव महादेवं भक्ता ये मानवा भुवि। न ते संसारवशगा इति मे निश्चिता मतिः ॥ ६९ ॥ ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं धर्म्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥

विष्णुरुवाच। आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे। धाताऽर्यमा शुक्रबृहस्पती च रुद्राः ससाध्या वरुणोऽथ गोपः ॥ ७१ ॥ ब्रह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्म सत्यं वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः। सोमो यष्टा यच्च हव्यं हविश्च रक्षा दीक्षा संयमा ये च केचित् ॥ ७२ ॥ स्वाहा वौषट् ब्राह्मणाः सौरभेयी धर्मञ्चाग्र्यं कालचक्रं बलञ्च। यशो दमो बुद्धिमतां स्थितिश्च शुभाशुभं ये मुनयश्च सप्त ॥ ७३ ॥ अग्र्या बुद्धिर्मनसा दर्शनेन स्पर्शश्चाग्र्यः कर्मणां या च सिद्धिः। गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च लेखाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः ॥ ७४ ॥ आभा-

सुरा गन्धपा हविष्पाश्च वाचाविरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः । शुद्धाश्च निर्माणरताश्च देवाः स्पर्शासना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ ७५॥ चिन्त्यद्योता ये च देवेषु मुख्या ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ़ । सुपर्णगन्धर्वपिशाचदानवा यक्षास्तथा चारणपन्नगाश्च ॥ ७६ ॥ स्थूलं सुसूक्ष्मं मृदु चाप्यसूक्ष्मं दुःखं सुखं दुःखमनन्तरञ्च । सांख्यं योगं यत् पराणां परञ्च शर्वाज्जातं विद्धि यत् कीर्त्तितं मे ॥७७॥ तत्सम्भूता भूतकृतो वरेण्याः सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः । आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन् पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥ ७८ ॥ विचिन्वस्तपसा तत् स्थवीयः किञ्चित्तत्त्वं प्राणहेतोर्नतोऽस्मि । ददातु देवः स वरानिहेष्टानभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥ ७९ ॥ इमं स्तवं सन्नियतेन्द्रियश्च भूत्वा शुचिर्यः पुरुषः पठेत । अभग्नयोगो नियतो मासमेकं सम्प्राप्नुयादश्वमेधे फलं यत् ॥ ८० ॥ वेदान् कृत्स्नान् ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु जयेन्नृपः पार्थ महीञ्च कृत्स्नाम् । वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणञ्च शूद्रो गतिं प्रेत्य तथासुखञ्च ॥ ८१ ॥ स्तवराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः । सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रञ्च यशस्विनः ॥ ८२ ॥ यावन्त्यस्य शरीरे तु रोमकूपाणि भारत । तावदब्दसहस्राणि स्वर्गे वसति मानवः ॥ ८३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि मेघवाहनोपाख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भरतर्षभ । पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत् कथं स्मृतम् ॥ १ ॥ आर्षः एष भवेद्धर्मः प्राजापत्योऽथ वासुरः । यदेतत् सहधर्मेति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥ २ ॥ सन्देहः सुमहानेष विरुद्ध इति मे मतिः ।

इह यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः क्व नु ॥ ३ ॥ स्वर्गो मृतानां भवति सहधर्मः पितामह। पूर्वमेकस्तु म्रियते क्व चैकस्तिष्ठते वद ॥ ४ ॥ नानाधर्म्मफलोपेता नानाकर्म्मनिवासिताः। नानानिरयविष्ठान्ता मानुषा बहवो यदा ॥ ५ ॥ अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति। यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥ ६ ॥ अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते। धर्मोऽयं पूर्ब्बिका संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥ ७ ॥ गह्वरं प्रतिभात्येतन्मम चिन्तयतोऽनिशम्। निःसन्देहमिदं सर्वं पितामह यथाश्रुति ॥ ८ ॥ यदेतद्यादृशञ्चैतत् यथा चैतत् प्रवर्त्तितम्। निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। अष्टावक्रस्य सम्वादं दिशया सह भारत ॥ १० ॥ निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः। ऋषेरथ वदान्यस्य वव्रे कन्यां महात्मनः ॥ ११ ॥ सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि। गुणप्रभावशीलेन चारित्रेण च शोभनाम् ॥ १२ ॥ सा तस्य दृष्ट्वैव मनो जहार शुभलोचना। वनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाचिता ॥ १३ ॥ ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं हि तत् शृणु। गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यस्य ततः ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच। किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हसि मे भवान्। तथेदानीं मया कार्य्यं यथा वक्ष्यसि मां भवान् ॥ १५ ॥

वदान्य उवाच। धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तञ्च पर्वतम्। रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥ १६ ॥ संहृष्टैः पार्षदैर्युष्टं नृत्यद्भिर्विविधाननैः। दिव्याङ्गरागैः पिशाचैरन्यैर्नानाविधैः प्रभो ॥ १७ ॥ पाणितालैः सुतालैश्च शम्यातालैः समैस्तथा। सम्प्रहृष्टैः प्रनृत्यद्भिः सर्वस्तत्र निषेव्यते ॥ १८ ॥ इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्दिव्यमिति शुश्रुम। नित्यं सन्निहितो देवस्तथा ते पार्षदाः

स्मृताः ॥ १९ ॥ तत्र देव्या तपस्तप्तं शङ्करार्थं सुदुश्चरम् । अतस्तद्दिष्टं देवस्य तथोमाया इति श्रुतिः ॥ २० ॥ पूर्वे तत्र महापार्श्वे देवस्योत्तरतस्तथा । ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ २१ ॥ देवञ्चोपासते सर्वे रूपिणः किल तत्र ह । तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि ॥ २२ ॥ ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसन्निभम् । रमणीयं मनोग्राहि तत्र वै द्रक्ष्यसे स्त्रियम् ॥ २३ ॥ तपस्विनीं महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठिताम् । द्रष्टव्या सा त्वया तत्र सम्पूज्या चैव यत्नतः ॥ २४ ॥ तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि । यद्येष समयः सर्वः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ २५ ॥

अष्टावक्र उवाच । तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम् । यत्र त्वं वदसे साधो भवान् भवतु सत्यवाक् ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽगच्छत् स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् । हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २७ ॥ स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् । अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां धर्मशालिनीम् ॥ २८ ॥ अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा वै तर्प्य देवताः । तत्र वासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह ॥ २९ ॥ ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः । स्नात्वा प्रादुश्चकाराग्निं स्तुत्वा चैनं प्रधानतः ॥ ३० ॥ रुद्राणीं रुद्रमासाद्य ह्रदे तत्र समाश्वसत् । विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ ॥ ३१ ॥ सोऽपश्यत् काञ्चनं द्वारं दीप्यमानमिव श्रिया । मन्दाकिनीञ्च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥ अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम् । प्रत्युत्थिता भगवन्तं माणिभद्रपुरोगमाः ॥ ३३ ॥ स तान् प्रत्यर्चयामास राक्षसान् भीमविक्रमान् । निवेदयत मां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ॥ ३४ ॥ ते राक्षसास्तथा राजन् भगवन्तमथाब्रुवन् । असौ वैश्रवणो राजा

स्वयमायाति तेऽन्तिकम् ॥ ३५ ॥ विदितो भगवानस्य कार्य्य-
मागमनस्य यत् । पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥३६॥
ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् । विधिवत् कुशलं
पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ सुखं प्राप्तो भवान् कच्चित्
किं वा मत्तश्चिकीर्षति । ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि
वै द्विज ॥ ३८ ॥ भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम । सत्-
कृतः कृतकार्य्यश्च भवान् यास्यत्यविघ्नतः ॥ ३९ ॥ प्राविशद्भवनं
स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमम् । आसनं स्वं ददौ चैव पाद्यमर्घ्यं
तथैव च ॥ ४० ॥ अथोपविष्टयोस्तत्र माणिभद्रपुरोगमाः । निषेदु-
स्तत्र कौवेरा यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥ ४१ ॥ ततस्तेषां निषण्णानां
धनदो वाक्यमब्रवीत् । भवच्छन्दं समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरो गणाः
॥ ४२ ॥ आतिथ्यं परमं कार्य्यं शुश्रूषा भवतस्तथा । संवर्त्तता-
मित्युवाच मुनिर्म्मधुरया गिरा ॥ ४३ ॥ अथोर्व्वरा मिश्रकेशी
रम्भा चैवोर्व्वशी तथा । अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा
रुचिः ॥ ४४ ॥ मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्च
वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः । अवादयंश्च गन्धर्वा वाद्यानि
विविधानि च ॥ ४६ ॥ अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ।
दिव्यं सम्वत्सरं तत्रारमतैष महातपाः ॥ ४७ ॥ ततो वैश्रवणो
राजा भगवन्तमुवाच ह । साग्रः सम्वत्सरो जातो विप्रेह तव
पश्यतः ॥ ४८ ॥ हार्य्योऽयं विषयो ब्रह्मन् गान्धर्वो नाम नामतः ।
छन्दतो वर्त्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ॥ ४९ ॥ अतिथिः
पूजनीयस्त्वमिदञ्च भवतो गृहम् । सर्व्वमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो
वयन्त्वयि ॥ ५० ॥ अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान् प्रत्यभाषत ।
अर्च्चितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर ॥ ५१ ॥ प्रीतोऽस्मि
सदृशञ्चैव तव सर्वं धनाधिप । तव प्रसादाद्भगवन्महर्षेश्च महा-

त्मनः ॥ ५२ ॥ निर्योगादद्य यास्यामि स्वस्तिमान्वृद्धिमान् भव ।
अथ निष्क्रम्य भगवान् प्रययावुत्तरामुखः ॥ ५३ ॥ कैलासं मन्दरं
हैमं सर्व्वाननुचचार ह । तानतीत्य महाशैलान् कैरातं स्थान-
मुत्तमम् ॥ ५४ ॥ प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रयतः शिरसा नतः ।
धरणीमवतीर्य्याथ पूतात्मा सोऽभवत्तदा ॥ ५५ ॥ स तं प्रदक्षिणं
कृत्वा त्रिःशैलञ्चोत्तरामुखः । समेन भूमिभागेन ययौ प्रीति-
पुरस्कृतः ॥ ५६ ॥ ततोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत । सर्व्व-
र्त्तुभिर्मूलफलैः पक्षिभिश्च समन्वितैः ॥ ५७ ॥ रमणीयैर्व्वनोद्देशै-
स्तत्र तत्र विभूषितम् । तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ
॥५८॥ शैलांश्च विविधाकारान् काञ्चनान्रत्नभूषितान् । मणिभूमौ
निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ५९ ॥ अन्यान्यपि सुरम्याणि
पश्यतः सुबहून्यथ । भृशं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भावितात्मनः
॥ ६० ॥ स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्व्वरत्नमयं गृहम् । ददर्शा-
द्भुतसङ्काशं धनदस्य गृहद्वारम् ॥ ६१ ॥ महान्तो यत्र विविधा
मणिकाञ्चनपर्व्वताः । विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि
च ॥ ६२ ॥ मन्दारपुष्पैः सङ्कीर्णा तथा मन्दाकिनी नदी । स्वय-
म्प्रभाश्च मणयो वज्रैर्भूमिश्च भूषिता ॥ ६३ ॥ नानाविधैश्च भवनै-
र्विचित्रमणितोरणैः । मुक्ताजालविनिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः
॥ ६४ ॥ मनोदृष्टिहरै रम्यैः सर्व्वतः संवृतं शुभैः । ऋषिभिश्चा-
वृतं तत्र आश्रमं तं मनोहरम् ॥ ६५ ॥ ततस्तस्याभवच्चिन्ता
कुत्र वासो भवेदिति । अथ द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततो-
ऽब्रवीत् ॥ ६६ ॥ अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु येऽत्र वै । अथ
कन्याः परिवृता गृहात्तस्माद्विनिर्गताः ॥ ६७ ॥ नानारूपाः सप्त
विभो कन्याः सर्व्वा मनोहराः । यां यामपश्यत् कन्यां वै सा सा
तस्य मनोऽहरत् ॥ ६८ ॥ न च शक्तो वारयितुं मनोऽस्याथाव-
सीदति । ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ॥ ६९ ॥

अथ यं प्रमदाः प्राहुर्भगवान् प्रविशत्विति। स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य हि ॥ ७० ॥ कौतूहलसमाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः। तत्रापश्यज्जरायुक्तामरजोम्बरधारिणीम् ॥ ७१ ॥ वृद्धां पर्य्यङ्कमासीनां सर्वाभरणभूषिताम्। स्वस्तीति तेन चैवोक्ता सैव प्रत्यवदत्तदा। प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ॥ ७२ ॥

अष्टावक्र उवाच। सर्वाः स्वानालयान् यान्तु एकामामुपतिष्ठतु। प्रज्ञाता या प्रशान्ता या शेषा गच्छन्तु छन्दतः ॥ ७३ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तमृषिं तदा। निश्चक्रमुर्गृहात्तस्मात् सा वृद्धाथ व्यतिष्ठत ॥ ७४ ॥ अथ तां संविशन् प्राह शयने भास्वरे तदा। त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी ह्यतिवर्त्तते ॥ ७५ ॥ संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता। द्वितीये शयने दिव्ये संविवेश महाप्रभे ॥ ७६ ॥ अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा। व्यपदिश्य महर्षेर्वै शयनं व्यवरोहत ॥ ७७ ॥ स्वागतेनागतां तान्तु भगवानभ्यभाषत। सोपागूहद्भुजाभ्यान्तु ऋषिं प्रीत्या नरर्षभ ॥ ७८ ॥ निर्विकारमृषिञ्चापि काष्ठकुड्योपमं तदा। दुःखिता प्रेक्ष्य सञ्जल्पमकार्षीदृषिणा सह ॥ ७९ ॥ ब्रह्मन्नकामतोऽन्यास्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः। कामेन मोहिता चाहं त्वां भजन्तीं भजस्व माम् ॥ ८० ॥ प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह। उपगूह च मां विप्र कामार्त्ताहं भृशं त्वयि ॥ ८१ ॥ एतद्धि तव धर्मात्मंस्तपसः पूज्यते फलम्। प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् ॥ ८२ ॥ मम चेदं धनं सर्वं यच्चान्यदपि पश्यसि। प्रभुस्त्वं भव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ॥ ८३ ॥ सर्वान् कामान् विधास्यामि रमस्व सहितो मया। रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे ॥ ८४ ॥ त्वद्वशाहं भविष्यामि रंस्यसे च मया सह। सर्वान् कामानुपाश्नामो ये दिव्या ये च

मानुषाः ॥ ८५ ॥ नातः परं हि नारीणां विद्यते च कदाचन । यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलम् ॥ ८६ ॥ आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते नार्य्यो मन्मथचोदिताः । न च दह्यन्ति गच्छन्त्यः सुतप्तैरपि पांशुभिः ॥ ८७ ॥

अष्टावक्र उवाच । परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कदाचन । दूषितं धर्मशास्त्रज्ञैः परदाराभिमर्षणम् ॥ ८८ ॥ भद्रे निविष्टुकामं मां विद्धि सत्येन वै शपे । विषयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं किल सन्ततिः ॥ ८९ ॥ एवं लोकान् गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः । भद्रे धर्मं विजानीहि ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ॥ ९० ॥

स्त्री उवाच । नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज । प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीला हि योषितः ॥ ९१ ॥ सहस्रे किल नारीणां प्राप्येतैका कदाचन । तथा शतसहस्रेषु यदि काचित् पतिव्रता ॥ ९२ ॥ नैता जानन्ति पितरं न कुलं न च मातरम् । न भ्रातॄन्न च भर्त्तारं न च पुत्रान्न देवरान् ॥ ९३ ॥ लीलायन्त्यः कुलं घ्नन्ति कूलानीव सरिद्वराः । दोषान् सर्वांश्च मत्वाशु प्रजापतिरभाषत ॥ ९४ ॥

भीष्म उवाच । ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत । आस्यतां रुचितश्छन्दः किञ्च कार्य्यं ब्रवीहि मे ॥ ९५ ॥ सा स्त्री प्रोवाच भगवन् द्रक्ष्यसे देशकालतः । वस तावन्महाभाग कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ९६ ॥ ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति युधिष्ठिर । वत्स्येऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः ॥ ९७॥ अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयार्द्दिताम् । चिन्तां परमिकां भेजे सन्तप्त इव चाभवत् ॥ ९८ ॥ यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यत्तस्या विप्रर्षभस्तदा । नारमत्तत्र तत्रास्य दृष्टी रूपविरागिता ॥ ९९ ॥ देवतेयं गृहस्यास्य शापात् किं नु विरूपिता । अस्याश्च कारणं वेत्तुं न युक्तं सहसा मया ॥ १०० ॥ इति चिन्ताविषक्तस्य तमर्थं

स्नातुमिच्छतः। व्यगच्छत्तदहः शेषं मनसा व्याकुलेन तु ॥ १०१ ॥ अथ सा स्त्री तथोवाच भगवन् पश्य वै रवेः। रूपं सन्ध्याभ्रसंरक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥ १०२ ॥ स उवाच ततस्तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय। उपासिष्ये ततः सन्ध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥ १०३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि अष्टावक्रदिक्सम्वादे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच। अथ सा स्त्री तमुवाच बाढ़मेवं भवत्विति। तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशाटीमुपानयत् ॥ १ ॥ अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना। अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षत ॥ २ ॥ शनैश्चोत्सादितस्तत्र स्नानशालामुपागमत्। भद्रासनं ततश्चित्रमृषिरन्वगमन्नवम् ॥ ३ ॥ अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन् भद्रासने सदा। स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्तवत् ॥ ४ ॥ दिव्यञ्च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा। स तेन सुसुखोष्णेन तस्याहस्तसुखेन च ॥ ५ ॥ व्यतीतां रजनीं कृत्स्नां नाजानात् स महाव्रतः। तत उत्थाय स मुनिस्तदा परमविस्मितः ॥ ६ ॥ पूर्वस्यां दिशि सूर्यञ्च सोऽपश्यदुदितं दिवि। तस्य बुद्धिरियं किन्नु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच ताम्। सा चामृतरसप्रख्यमृषेरन्नमुपाहरत् ॥ ८ ॥ तस्य स्वादुतयान्नस्य न प्रभूतञ्चकार सः। व्यगमच्चाप्यहः शेषं ततः सन्ध्यागमत् पुनः ॥ ९ ॥ अथ सा स्त्री भगवन्तं सुप्यतामित्यचोदयत्। तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥ १० ॥ पृथक् चैव सुप्तो सा च स्त्री स मुनिस्तदा। अथार्द्धरात्रे सा स्त्री तु शयनं तदुपागमत् ॥ ११ ॥

अष्टावक्र उवाच। न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसज्जति। उत्तिष्ठ भद्रे भद्रन्ते स्वयं वै विरमस्व च ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच। सा तदा तेन विप्रेण तथा धृत्या निवर्त्तिता। स्वतन्त्रास्मीत्युवाचर्षिं न धर्म्मच्छलमस्ति ते॥ १३ ॥

अष्टावक्र उवाच। नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणामस्वतन्त्रा हि योषितः। प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १४ ॥

स्त्री उवाच। बाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिञ्च पश्य वै। अधर्मं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि ॥ १५ ॥

अष्टावक्र उवाच। हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम्। प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्वशयनं व्रज ॥ १६ ॥

स्त्री उवाच। शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्त्तुमर्हसि। भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ ॥ १७ ॥ यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि। आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृह्णीष्व मे द्विज ॥ १८ ॥ न दोषो भविता चैव सत्येनैतद्ब्रवीम्यहम्। स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि। त्वय्यावेशितचित्ता च स्वतन्त्रास्मि भजस्व माम ॥ १९ ॥

अष्टावक्र उवाच। स्वतन्त्रा च कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै। नास्ति त्रिलोके स्त्री काचित् या वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ २० ॥ पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने। पुत्राश्च स्थाविरे काले नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ २१ ॥

स्त्री उवाच। कौमारं ब्रह्मचर्य्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः। पत्नीं कुरुष्व मां विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच। यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा मम। जिज्ञासेयमृषिस्तस्य विघ्नः सत्यं न किं भवेत् ॥ २३ ॥ आश्चर्य्यं परमं हीदं किन्नु श्रेयो हि मे भवेत्। दिव्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं मामुपस्थिता ॥ २४ ॥ किन्त्वस्याः परमं रूपं जीर्ण-

मासीत् कथं पुनः । कन्यारूपमिहाद्यैवं किमिवाद्योत्तरं भवेत् ॥ २५ ॥ यथापरं शक्तिधृतिर्न व्युत्थास्ये कथञ्चन । न रोचते हि व्युत्थानं सत्येनासादयाम्यहम् ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि अष्टावक्रदिक्-सम्वादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । न बिभेति कथं सा स्त्री शापाच्च परम-द्युतेः । कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अष्टावक्रोऽन्वपृच्छत्तां रूपं विकुरुषे कथम् । न चानृतन्ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २ ॥

स्त्री उवाच । द्यावापृथिव्योर्यत्रैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम । शृणुष्वावहितः सर्वं यदिदं सत्यविक्रम ॥ ३ ॥ जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्थिरीकर्त्तुं तवानघ । अव्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपरा-क्रम ॥ ४ ॥ उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलञ्च ते । स्थविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः ॥ ५ ॥ तुष्टः पिता-महस्तेऽद्य तथा देवाः सवासवाः । स त्वं येन च कार्य्येण सम्प्राप्तो भगवानिह ॥ ६ ॥ प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षभ । तवोपदेशं कर्त्तुं वै तच्च सर्वं मया कृतम् ॥ ७ ॥ क्षेमैर्गमिष्यसि गृहं श्रमश्च न भविष्यति । कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥ ८ ॥ काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तमम् । अनतिक्रमणीया सा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ९ ॥ गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किञ्चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि । यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथम् ॥ १० ॥ ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षभ । तस्य सम्मानार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः

स्थितः । अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ १२ ॥ गृहमागत्य विश्रान्तः स्वजनं परिपृच्छ्य च । अभ्यगच्छत्त तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ १३ ॥ पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टन्त्वेतन्निदर्शनम् । प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १४ ॥ भवता समनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् । तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं मे दैवतं महत् ॥ १५ ॥ तया चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्त्तितः । श्राविनश्चापि तद्वाक्यं गृहं चाभ्यागतः प्रभो ॥१६॥ तमुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिगृहाण मे । नक्षत्रविधियोगेन पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो । कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८ ॥ कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्य्यां परमशोभनाम् । उवास मुदितस्तत्र स्वाश्रमे विगतज्वरः ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि अष्टावक्रदिक्-सम्वादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनाः । ब्राह्मणं लिङ्गिनञ्चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने चेतराय च । देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रद्धया परयापूतो यः प्रयच्छेद्द्विजातये । हव्यं कव्यं तदा दानं को दोषः स्यात् पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । श्रद्धापूतो नरस्तात दुर्द्दान्तोऽपि न संशयः । पूतो भवति सर्व्वत्र किमुत त्वं महाद्युते ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः । कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवात् प्रसिध्यति । दैवप्रसादादिज्यन्ते यजमानैर्न संशयः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणान् भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः । मार्कण्डेयः पुरा प्राह इति लोकेषु बुद्धिमान् ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽप्यथ वा विद्वान् सम्बन्धी वा यथा भवेत् । तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच । कुलीनः कर्म्मकृद्वैद्यस्तथैवाप्यनृशंस्यवान् । ह्रीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वे च ये त्रयः ॥ ९ ॥ तत्रेमं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् । पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्कण्डेयस्य चैव हि ॥ १० ॥

पृथिव्युवाच । यथा महार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं लेष्टुर्विनश्यति । तथा दुश्चरितं सर्वं त्रिवृत्तयाज्ञे निमज्जति ॥ ११ ॥

काश्यप उवाच । सर्वे च वेदाः सह षड्भिरङ्गैः सांख्यं पुराणञ्च कुले च जन्म । नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति शीलव्यपेतस्य नृप द्विजस्य ॥ १२ ॥

अग्निरुवाच । अधीयानः पण्डितं मन्यमानो यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् । प्रभ्रश्यतेऽसौ चरते न सत्यं लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् । नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्द्धमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमिततेजसः । पृथिवी काश्यपश्चाग्निः प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं ब्राह्मणा लोके व्रतिनो भुञ्जते हविः । दत्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत् सुकृतं भवेत् ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच। श्राद्धिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः। भुञ्जते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते॥ १७॥

युधिष्ठिर उवाच। अनेकान्तं बहुद्वारं धर्म्ममाहुर्मनीषिणः। किं निश्चितं भवेदत्र तन्मे ब्रूहि पितामह॥ १८॥

भीष्म उवाच। अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यं दमस्तथा। आर्जवञ्चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम्॥ १९॥ ये तु धर्मं प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम्। अनाचरन्तस्तद्धर्मं सङ्करेऽभिरताः प्रभो॥ २०॥ तेभ्यो हिरण्यं रत्नं वा गामश्वं वा ददाति यः। दश वर्षाणि विष्ठां स भुङ्क्ते निरयमास्थितः॥ २१॥ मेदानां पुक्कसानाञ्च तथैवान्तेऽवसायिनाम्। कृतं कर्माकृतं वापि रागमोहेन जल्पताम्॥ २२॥ वैश्वदेवञ्च ये मूढा विप्राय ब्रह्मचारिणे। ददते नेह राजेन्द्र ते लोकान् भुञ्जतेऽशुभान्॥ २३॥

युधिष्ठिर उवाच। किं परं ब्रह्मचर्य्यस्य किं परं धर्मलक्षणम्। किञ्च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह॥ २४॥

भीष्म उवाच। ब्रह्मचर्य्यात् परं तात मधुमांसस्य वर्ज्जनम्। मर्य्यादायां स्थितो धर्मः शमश्चैवास्य लक्षणम्॥ २५॥

युधिष्ठिर उवाच। कस्मिन् काले चरेद्धर्मं कस्मिन् कालेऽर्थमाचरेत्। कस्मिन् काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह॥२६॥

भीष्म उवाच। कल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनन्तरम्। पश्चात् कामं निषेवेत न च गच्छेत् प्रसङ्गिताम्॥ २७॥ ब्राह्मणांश्चैव मन्येत गुरूंश्चाप्यभिपूजयेत्। सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियम्वदः॥ २८॥ अधिकारे यदनृतं यच्च राजसु पैशुनम्। गुरोश्चालीककरणं तुल्यं तद्ब्रह्महत्यया॥ २९॥ प्रहरेन्न नरेन्द्रेषु न हन्याद्गान्तथैव च। भ्रूणहत्यासमञ्चैव उभयं यो निषेवते॥ ३०॥ नाग्निं परित्यजेज्जातु न च वेदान् परित्यजेत्। न च ब्राह्मणमाक्रोशेत् समन्तद्ब्रह्महत्यया॥ ३१॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् । कीदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्या दमेरताः । तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३३ ॥ अमानिनः सर्वसहा दृढार्था विजितेन्द्रियाः । सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३४ ॥ अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः । स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३५ ॥ साङ्गांश्च चतुरो वेदानधीते यो द्विजर्षभः । षड्भ्यः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः । ये त्वेवं गुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३६ ॥ सहस्रगुणमाप्नोति गुणार्हाय प्रदायकः । प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः । तारयेत कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजर्षभः ॥ ३७ ॥ गामश्वं वित्तमन्नं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् । द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥ ३८ ॥ तारयेत्तत् कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजोत्तमः । किमङ्ग पुनरेवैते तस्मात् पात्रं समाचरेत् ॥ ३९ ॥ निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसम्मतम् । दूरादानीय सत्कृत्य सर्वतश्चापि पूजयेत् ॥ ४० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि बहुप्राश्नीके
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्राद्धकाले च दैवे च पित्र्येऽपि च पितामह । इच्छामीह त्वया ख्यातं विहितं यत् सुरर्षिभिः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । दैवं पूर्वाह्णिके कुर्य्यादपराह्णे च पैतृकम् । मङ्गलाचारसम्पन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ २ ॥ मनुष्याणान्तु मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तिभिः । कालहीनन्तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ३ ॥ लङ्घितञ्चावलीढ़ञ्च कलिपूर्वञ्च यत् कृतम् । रज-

खलाभिहृष्टञ्च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ४ ॥ अवघुष्टञ्च यद्भुक्त-मव्रतेन च भारत। परामृष्टं शुना चैव तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ५ ॥ केशकीटावपतितं क्षुतं श्वाभिरवेक्षितम्। रुदितञ्चाव-धूतञ्च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ६ ॥ निरोङ्कारेण यद्भुक्तं सश-स्त्रेण च भारत। दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ७॥ परोच्छिष्टन्तु यद्भुक्तं परिभुक्तञ्च यद्भवेत्। दैवे पित्र्ये च सततं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ८ ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं परिविश्यते। त्रिभिर्वर्णैर्नरश्रेष्ठ तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ९ ॥ आज्याहुतिं विना चैव यत् किञ्चित् परिविश्यते। दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १० ॥ ये भागा रक्षसां प्राप्तास्त उक्ता भरतर्षभ। अत ऊर्द्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ॥ ११ ॥ यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च। दैवे वाप्यथ पित्र्ये वा राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १२ ॥ श्वित्री क्लीवश्च कुष्ठी च तथा यक्ष्महतश्च यः। अपस्मारी च यश्चान्धो राज-न्नार्हन्ति केतनम् ॥ १३ ॥ चिकित्सका देवलका वृथा नियम-धारिणः। सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नर्हन्ति केतनम् ॥ १४ ॥ गायना नर्त्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा। कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १५ ॥ होतारो वृषलाणाञ्च वृषला-ध्यापकास्तथा। तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥१६॥ अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत। नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥ १७ ॥ अग्रणीर्यः कृतः पूर्वं वर्णावर-परिग्रहः। ब्राह्मणः सर्व्वविद्योऽपि राजन्नार्हति केतनम् ॥ १८ ॥ अनग्नयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये। स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १९ ॥ अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत। पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ २० ॥ ऋण-कर्त्ता च यो राजन् यश्च वार्द्धुषिको नरः। प्राणिविक्रयवृत्तिश्च

राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ २१ ॥ स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ। अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ २२ ॥ श्राद्धे दैवे च निर्द्दिष्टो ब्राह्मणो भरतर्षभ। दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ॥ २३ ॥ चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्येऽपि कर्षकाः। सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन् केतनक्षमाः ॥ २४ ॥ क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत् कुलजं द्विजम्। न त्वेव वणिजं तात श्राद्धे च परिकल्पयेत् ॥ २५ ॥ अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत्। अस्तेनश्चातिथिज्ञश्च स राजन् केतनक्षमः ॥ २६ ॥ सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ। भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन् केतनक्षमः ॥ २७ ॥ उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः। अहिंस्रश्चाल्पदोषश्च स राजन् केतनक्षमः ॥ २८ ॥ अकल्कको ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ। संसर्गे भैक्ष्यवृत्तिश्च स राजन् केतनक्षमः ॥ २९ ॥ अव्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयको वणिक्। पश्चाच्च पीतवान् सोमं स राजन् केतनक्षमः ॥ ३० ॥ अर्ज्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैरपि कर्म्मभिः। भवेत् सर्वातिथिः पश्चात् स राजन् केतनक्षमः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मविक्रयनिर्द्दिष्टं स्त्रिया यच्चार्ज्जितं धनम्। अदेयं पितृविप्रेभ्यो यच्च क्लैव्यादुपार्ज्जितम् ॥ ३२ ॥ क्रियमाणेऽपवर्गे च यो द्विजो भरतर्षभ। न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ३३ ॥ श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा। सोमक्षयश्च मांसञ्च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै मुदिता भवेत्। क्षत्रियस्याप्यथो ब्रूयात् प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥ ३५ ॥ अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत। अक्षय्यमपि धातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ॥ ३६ ॥ पुण्याहवाचनं दैवं ब्राह्मणस्य विधीयते। एतदेव निरोङ्कारं क्षत्रियस्य विधीयते ॥ ३७ ॥ वैश्यस्य दैवे वक्तव्यं प्रीयन्तां देवता इति। कर्मणामानुपूर्व्येण

विधिपूर्वं कृतं शृणु ॥ ३८ ॥ जातकर्मादिकाः सर्वास्त्रिषु वर्णेषु भारत। ब्रह्मचर्य्ये हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥ ३९ ॥ विप्रस्य रशना मौञ्जी मौर्व्वी राजन्यगामिनी। बाल्वजीत्येव वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥ ४० ॥ दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधर्माविमौ शृणु ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मः प्रोक्तः पातकसंज्ञितः। चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ॥ ४२ ॥ नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्नीयात् पूर्वं विप्रेण केतितः। यवीयान् पशुहिंसायां तुल्यधर्मा भवेत् स हि ॥ ४३ ॥ तथा राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्नीयात्तु केतितः। यवीयान् पशुहिंसायां भागार्द्धं समवाप्नुयात् ॥ ४४ ॥ दैवं वाप्यथ वा पित्र्यं योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु। अस्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४५ ॥ अशौचो ब्राह्मणो राजन् योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु। ज्ञानपूर्वमथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४६ ॥ अर्थेनान्येन यो लिप्सेत् कर्मार्थञ्चैव भारत। आमन्त्रयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम् ॥ ४७ ॥ अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर। मन्त्रवत् परिविश्यन्ते तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पित्र्यं वाप्यथ वा दैवं दीयते यत् पितामह। एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं दत्तं केषु महाफलम् ॥ ४९ ॥

भीष्म उवाच। येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः। उच्छेषपरिशेषं हि तान् भोजय युधिष्ठिर ॥ ५० ॥ चारित्रनिरता राजन् ये कृशाः कृशवृत्तयः। अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५१ ॥ तद्भक्तास्तद्गृहा राजंस्तद्बलास्तदपाश्रयाः। अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५२ ॥ तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्त्ता युधिष्ठिर। अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५३ ॥ अकल्ककस्य विप्रस्य रौक्षात् करकृतात्मनः। बटवो यस्य भिक्षन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५४ ॥

ह्रतस्वा ह्रतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्लवे। अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५५ ॥ व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसम्मताः। तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥५६॥ अव्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसमयेषु च। कृशप्राणाः कृशधनास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५७ ॥ कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः। स्पृहयन्ति च भुक्तान्नं तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥५८॥ तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षचराश्च ये। अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५९ ॥ महाफलविधिर्द्दाने श्रुतस्ते भरतर्षभ। निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गञ्चैव हि तत् शृणु ॥ ६० ॥ गुर्वर्थं वा भयार्थं वा वर्ज्जयित्वा युधिष्ठिर। येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिणः ॥ ६१ ॥ परदाराभिहर्त्तारः परदाराभिमर्षिणः। परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिणः ॥ ६२ ॥ ये परस्वापहर्त्तारः परस्वानाञ्च नाशकाः। सूचकाश्च परेषाञ्च ते वै निरयगामिणः ॥ ६३ ॥ प्रपानाञ्च सभानाञ्च संक्रमाणाञ्च भारत। आगाराणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिणः ॥ ६४ ॥ अनाथां प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम्। वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिणः ॥ ६५ ॥ वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदञ्च भारत। मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिणः ॥ ६६ ॥ सूचकाः सेतुभेत्तारः परवृत्युपजीवकाः। अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिणः ॥ ६७ ॥ पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाञ्च दूषकाः। ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिणः ॥ ६८ ॥ विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृद्धिषु। लाभेषु विषमाश्चैव ते वै निरयगामिणः ॥ ६९ ॥ द्यूतसंव्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवाः। प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिणः ॥ ७० ॥ कृताशं कृतनिर्द्देशं कृतभक्तं कृतश्रमम्। भेदैर्ये व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिणः ॥ ७१ ॥ पर्य्यश्नन्ति च ये दारानग्निभृत्यातिथींस्तथा।

उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिणः ॥ ७२ ॥ वेदविक्रयिण-
श्चैव वेदानाञ्चैव दूषकाः । वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरय-
गामिणः ॥ ७३ ॥ चतुराश्रम्यवाह्याश्च श्रुतिवाह्याश्च ये नराः ।
विकर्म्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिणः ॥ ७४ ॥ केशविक्र-
यका राजन् विषविक्रयकाश्च ये । क्षीरविक्रयकाश्चैव ते वै निरय-
गामिणः ॥ ७५ ॥ ब्राह्मणानां गवाञ्चैव कन्यानाञ्च युधिष्ठिर ।
येऽन्तरं यान्ति कार्य्येषु ते वै निरयगामिणः ॥ ७६ ॥ शस्त्र-
विक्रयकाश्चैव कर्त्तारश्च युधिष्ठिर । शल्यानां धनुषाञ्चैव ते वै
निरयगामिणः ॥ ७७ ॥ शिलाभिः शङ्कुभिर्वापि श्वभ्रैर्वा भरत-
र्षभ । ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिणः ॥ ७८ ॥ उपा-
ध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ । ये त्यजन्त्यविकारांस्त्रींस्ते
वै निरयगामिणः ॥ ७९ ॥ अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च
ये । बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिणः ॥ ८० ॥ अगो-
प्तारश्च राजानो बलिषड्भागतस्कराः । समर्थाश्चाप्यदातारस्ते
वै निरयगामिणः ॥ ८१ ॥ क्षान्तान् दान्तांस्तथा प्राज्ञान् दीर्घ-
कालं सहोषितान् । त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिणः
॥ ८२ ॥ बालानामथ वृद्धानां दासानाञ्चैव ये नराः । अदत्त्वा
भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ८३ ॥ एते पूर्वं विनिर्द्दिष्टाः
प्रोक्ता निरयगामिणः । भागिनः स्वर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षभ
॥ ८४ ॥ सर्व्वेष्वेव तु कार्य्येषु दैवपूर्व्वेषु भारत । हन्ति पुत्रान्
पशून् कृत्स्नान् ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ॥ ८५ ॥ दानेन तपसा
चैव सत्येन च युधिष्ठिर । ये धर्म्ममनुवर्त्तन्ते ते नराः स्वर्ग-
गामिणः ॥ ८६ ॥ शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च विद्यामादाय भारत ।
ये प्रतिग्रहनिस्स्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८७ ॥ भयात् पापा-
त्तथाबाधाद्दारिद्र्याद्व्याधिधर्षणात् । यत् कृते प्रतिमुच्यन्ते ते
नराः स्वर्गगामिणः ॥ ८८ ॥ क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्म्मकार्य्येषु

चोदिताः । मङ्गलाचारसम्पन्नाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ८९ ॥
निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारेभ्य एव च । निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते
नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९० ॥ आश्रमाणाञ्च कर्त्तारः कुलानाञ्चैव
भारत । देशानां नगराणाञ्च ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९१ ॥
वस्त्राभरणदातारो भक्तपानान्नदास्तथा । कुटुम्बानाञ्च दातारः
पुरुषाः स्वर्गगामिणः ॥ ९२ ॥ सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्व-
सहाश्च ये । सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९३ ॥
मातरं पितरञ्चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः । भ्रातृणाञ्चैव सस्ने-
हास्ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९४ ॥ आढ्याश्च बलवन्तश्च यौवन-
स्थाश्च भारत । ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिणः
॥ ९५ ॥ अपराद्धेषु सस्नेहा मृदवो मृदुवत्सलाः । आराधन-
सुखाश्चापि पुरुषाः स्वर्गगामिणः ॥ ९६ ॥ सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव
च सहस्रदाः । त्रातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिणः ॥९७॥
सुवर्णस्य च दातारो गवाञ्च भरतर्षभ । यानानां वाहनानाञ्च
ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९८ ॥ वैवाहिकानां द्रव्याणां प्रेष्याणाञ्च
युधिष्ठिर । दातारो वाससाञ्चैव पुरुषाः स्वर्गगामिणः ॥ ९९ ॥
विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रपाः । वप्राणाञ्चैव कर्त्तारस्ते
नराः स्वर्गगामिणः ॥ १०० ॥ निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनाञ्च
भारत । दातारः प्रार्थितानाञ्च ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ १०१ ॥
रसानाञ्चाथ बीजानां धान्यानाञ्च युधिष्ठिर । स्वयमुत्पाद्य
दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिणः ॥ १०२ ॥ यस्मिंस्तस्मिन् कुले जाता
बहुपुत्राः शतायुषः । सानुक्रोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्ग-
गामिणः ॥ १०३ ॥ एतदुक्तममुत्रार्थं दैवं पित्र्यञ्च भारत । दान-
धर्मञ्च दानस्य यत्पूर्वमृषिभिः कृतम् ॥ १०४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि स्वर्गनरकवर्णने
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥